

Anders Brede Fyhn
Espen Dahl

Mot tredje generasjons levekårsforskning: livsløp, inntekt og levekår

Anders Brede Fyhn
Espen Dahl

Mot tredje generasjons levekårsforskning: livsløp, inntekt og levekår

© Forskningsstiftelsen Fafo 2000
ISSN 0804-5135

Innhold

Forord	5
Sammendrag	6
1 Innledning	7
2 Den skandinaviske levekårstradisjonen	11
2.1 Kort historikk	11
2.2 Den skandinaviske levekårsmodellen	12
2.3 Noen problemer med levekårsmodellen	14
3 Inntekt og levekår	20
4 Mot en dynamisk forståelse av inntekt og levekår	25
4.1 Inntekt, levekår og preferanser	25
4.2 En dynamisk tilnærming	29
4.3 SSBs nye levekårspanel	30
5 Sosio-økonomiske panelstudier i andre land	37
5.1 The Panel Study of Income Dynamics (PSID)	37
5.2 Det tyske sosio-økonomiske panel (SOEP)	39
5.3 European Community Household Panel (ECHP)	41
5.4 Muligheter for komparative analyser	44
6 Problemstillinger og prosjektforslag	46
6.1 Skisse 1: Familieøkonomi	47
6.2 Skisse 2: Etableringsfasen	49
6.3 Skisse 3: Pensjoneringsfasen	50
Referanser	52
Annen relevant litteratur	56

Forord

Dette notatet er resultatet av et forprosjekt om kunnskapsstatus i norsk levekårsforskning, og et forsøk på å stake ut veien videre. Arbeids- og administrasjonsdepartementet (AAD) har finansiert forprosjektet. Fafo har som mål å utvikle det vi har kalt tredje generasjons levekårsforskning med analyser av longitudinelle data, med søkelys på forholdet mellom inntekt og andre levekår, og med større vekt på individers preferanser og motiver. Statistisk sentralbyrås (SSB) nye levekårspanel er velegnet for dette og vil danne det viktigste datagrunnlaget. I arbeidet med å lage dette notatet har vi hatt stort utbytte av å diskutere med de «eksterne» deltakerne i referansegruppa: Marit Wårum (AAD), Hilde Bojer (Sosialøkonomisk institutt, Universitet i Oslo), og Arne S. Andersen (SSB). For øvrig er vi takknemlige for de nyttige innspillene vi har fått fra gode kolleger på Fafo: Tone Fløtten, Axel West Pedersen og Stein Ringen.

Vi er klar over at mange av de tankene som legges fram i dette notatet på ingen måte er originale. Vår ambisjon har vært å gi en noenlunde sammenhengende argumentasjon for at det er et behov for dynamisk levekårsforskning, og at mulighetene for dette er gode i og med SSBs nye levekårspanel. Høsten 1999 arrangerte Fafo et seminar om levekårsforskningens framtid. Det samlet bred deltakelse fra interesseorganisasjoner, departementer, andre myndigheter og forskningsforvaltning. De synspunkter som kom fram på seminaret, fra alle parter, har overbevist oss om at en fornyelse av levekårsforskningen langs de linjer som vi her trekker opp, er fornuftig og fruktbar.

Oslo, desember 1999

Anders Brede Fyhn og Espen Dahl

Sammendrag

I dette notatet drøftes hvordan levekårsforskningen i Norge kan videreutvikles mot det vi har kalt tredje generasjons levekårsforskning. En kritisk gjennomgang av norsk levekårsforskning, og særlig dens empiriske meritter, gir som konklusjon at prosjektet har vært vellykket. Likevel kan det kritiseres for å være lite aktør- og handlingsorientert, lite opptatt av forholdet mellom inntekt og andre levekår, og for å ha vanskelig for å gripe det gjensidige vekselvirkningsforholdet mellom inntekt og levekår i et dynamisk perspektiv. Vårt forsøk på et konstruktivt bidrag er det vi kaller tredje generasjons levekårsforskning. Med dette uttrykket sikter vi til at framtidens levekårsanalyser må ha et dynamisk perspektiv, det vil si at enkeltindivider følges over tid. Livsfaser og livsfaseoverganger blir sentrale elementer i et slik perspektiv. Vi argumenterer videre for at det er viktig å rette søkelyset mot forholdet mellom inntekt og andre levekår, og at enkeltindividers ønsker og preferanser får en mer sentral plass i analysen. Statistisk sentralbyrås nye levekårspanel som startet opp i 1997 er et velegnet materiale for å prøve slike problemstillinger. Fafos ambisjon er å sette i gang et slikt program for dynamiske levekårsanalyser. Vi foreslår tre prosjekter – et om familieøkonomi, ett om etableringsfasen, og ett om pensjoneringsfasen – som alle kan inngå i en satsing på dynamisk levekårsforskning.

1 Innledning

Målet med dette notatet er dels å gjøre opp kunnskapsstatus etter nesten 30 år med levekårsforskning i Norge, og dels å klargjøre noen av de forskningsmessige muligheter som Statistisk sentralbyrås (SSB) opprettelse av et levekårspanel i Norge skaper for å studere forholdet mellom økonomiske ressurser og andre sentrale levekår og endringer i dette forholdet over tid.

Det er snart 30 år siden levekårsforskningen startet opp i Norge gjennom oppnevningen av en forskergruppe som skulle «kartlegge de reelle levekår for forskjellige grupper i Norge» (NOU 1976:28, s. 137). Pionerarbeidet har blitt videreført med nye, etter hvert rutiniserte, levekårsundersøkelser cirka hvert fjerde år, i regi av Statistisk sentralbyrå. Denne tradisjonen har skapt et svært omfangsrikt og detaljert materiale som viser fordelingen av velferdsgoder og -onder i, og mellom, ulike befolkningsgrupper i det norske samfunnet på ulike levekårsarenaer. Det er selve den metodiske innfallsvinkelen – å benytte objektive sammenlignbare mål på ulike former for ressurser på individnivå – som gir legitimitet til å definere en studie av befolkningen eller grupper som en levekårsstudie. Den brede definisjonen av hva som er «leveskår» innebærer imidlertid at også en rekke andre typer studier og kartlegging av sosiale indikatorer kan defineres som levekårsstudier.

Det arbeid som ble gjort i perioden 1972 til 1976 kan sies å representere den første fasen i norsk levekårsforskning (Engelstad 1994, Ringen 1994). Kjentegnet ved denne tida var etableringen av det som siden skulle bli en stor og tung tradisjon i norsk samfunnsvitenskap. Det ble lagt et teoretisk grunnlag for hva som skulle forstås med «leveskår» og et metodisk fundament for hvordan disse skulle måles.

Den andre fasen, det vil si perioden fra midten av 1970-tallet og fram til oppstarten av Statistisk sentralbyrås nye samordnede levekårsundersøkelse i 1997, kjennetegnes av rutinisering av levekårsundersøkelsene og -forskningen i Norge. Ved hjelp av nyvinninger innen datateknologien og finansiering og forbedringer av den statistiske metode, ble undersøkelsene mindre ressurskrevende og tok stadig kortere tid å gjennomføre (Longva 1995:298, Ringen 1994:130). Det teoretiske fundamentet fra den første fasen har i stor grad blitt beholdt, samt konsentrasjonen rundt hva som anses som de sentrale levekårsarenaer hvor ressurser erverves, byttes og tapes. I denne perioden har det blitt produsert en stor mengde studier av fordelinger av goder og onder i den norske befolkning generelt og mer inngående studier av levekårene til geografisk, demografisk og sosialt definerte grupper.

Sett under ett har levekårsforskningen vært svært viktig for velferdsforskningen i Norge. Hovedmålet har vært å kartlegge den faktiske fordelingen av sentrale goder og onder i befolkningen – og i og mellom grupper. Levekårsforskningen har dermed vært en svært sentral datakilde for forskning på velferdsstat og -ordninger. Den kan ses på som et velferdsbarometer som forteller myndigheter og private og offentlige beslutningstakere om befolkningens tilstand på ulike områder. Diskusjoner knyttet til legitimiteten, effektiviteten og rettferdighetsaspekter ved velferdsstatens organisering har således hatt et empirisk grunnlag med høy legitimitet.

Vi står nå på terskelen til en ny, en tredje fase, eller generasjon av studier av levekår i Norge. Begrunnelsen for å kunne snakke om en tredje generasjons levekårsstudier er både metodisk og empirisk: Statistisk sentralbyrå har valgt å strukturere sin nye samordnede levekårsundersøkelse ved temarotasjon som erstatter de tidligere levekårs-, helse-, boforholds-, arbeidslivs- og tidsnyttingsundersøkelsene. De har i denne overgangen valgt å opprette et fast levekårspanel. Et slikt panel gir mulighet for å kunne både videreføre arbeidet med å studere fordelingen av levekår i og mellom ulike grupper i det norske samfunn, men også å ta et skritt videre og studere de prosesser og mekanismer som skaper de observerte fordelinger og utfall. Mulighetene for å studere levekår ut fra et dynamisk perspektiv, har lenge blitt etterlyst (Engelstad 1994, Hagen 1998, NOU 1993:17). En rekke vestlige land har i lengre tid hatt sosio-økonomiske panelstudier rullende, med de fordelene dette har hatt for å kunne gjøre studier av endringer i individers og husholds økonomi og velferd over tid. Nå er muligheten for å gjøre dynamiske studier av levekår i Norge også til stede.

Å gi samfunnsmedlemmene tilnærmet like muligheter til å velge hvordan de skal leve er et sentralt likhetsprinsipp i en sosial-liberal velferdsstat. Vi muliggjør og begrenser hverandres handlefrihet både gjennom organiseringen av fordelingen av knappe goder og gjennom utformingen av institusjoner som skaper handlingsrom for anskaffelse av goder. Kartleggingen av, og forskningen på, levekårsfordeling og -utvikling i de nordiske land har vært et viktig utgangspunkt for velferdspolitikken. Levekårsundersøkelser har i denne konteksten hatt som oppgave å synliggjøre og tallfeste velferdsproblemer for individer og grupper.

Fafo ønsker å delta i denne tredje fasen i norsk levekårsforskning gjennom å starte opp et langsiktig forskningsprogram for å kunne gjøre grundige analyser av forholdet mellom inntekt og andre levekårskomponenter, og forholdet mellom inntekt og preferanser. Når det gjelder begge disse nevnte forhold, er vi spesielt interessert i å studere denne typen prosesser på mikronivå. Vi ønsker å ta fatt i den samfunnsvitenskapelige kritikken som har blitt reist mot den tradisjonelle norske levekårsforskningen, og konsentrere et slikt program inn mot at levekår er å anse som utfall som delvis er bestemt av individers handlinger. Å ta utgangspunkt i forholdet mellom inntekt, preferanser og levekår er en fruktbar måte å nettopp kunne studere hvordan, og i hvilken grad, folk velger ulike livsløp, levemåter og levekår.

Velferdsforskningen og levekårsforskningen vil tjene på i større grad å rette blikket mot årsaker og motiver som ligger til grunn for den observerte sosiale ulikheten befolkningen. Vi baserer oss på en forståelse av velferd som strekker seg over tid: «Det gode liv» må forstås som et livsprosjekt, og velferden til den enkelte må ses i forhold til hvor i livsløpet man er, den livsfase man gjennomgår. Fordelingspolitisk er dette et essensielt poeng, ettersom lengden på og tidspunktet for dårlige velferdstilstander er minst like viktig som størrelsen og utbredelsen av problemet på et tilfeldig valgt tidspunkt. Å ha dårlige levekår i barndommen kan skape større langsiktige problemer for den enkelte enn hva for eksempel trangboddhet, liten inntekt og dårlige arbeidsforhold i studietida kan gjøre. Like så viktig som å kartlegge folks situasjon og livsvilkår her og nå, er det derfor å finne fram til de sosiale prosesser og individuelle valg som førte fram til den observerte fordeling av velferd gjennom ulike livsfaser, og hvordan denne fordelingen gir seg utslag senere i livsløpet. En slik innfallsvinkel innebærer at levekår må anses som delvis valgte, og ikke kun påførte tilstander.

Man kan bo trangt eller ha lav inntekt fordi man ønsker dette for å oppnå andre ting som er viktig for den enkelte, for eksempel en eksklusiv bopeladresse, økte muligheter for å reise, eller mer tid sammen med sine barn. Velferd bør derfor anses som resultatet av både hva slags liv den enkelte ønsker, og som objektive kriterier for den enkeltes muligheter til å oppnå et slikt liv.

Inntekten til den enkelte er et velegnet mål på de valgmuligheter man har for å oppnå et godt liv på et tidspunkt eller i en periode av livet. I en markedsøkonomi er inntekten den sentrale kilde for å skaffe seg goder og dermed den velferden man selv ønsker. Antakelig er markedet og dermed inntekt langt viktigere i dag enn da Levekårsundersøkelsen så dagens lys. Dessuten er økonomien til den enkelte det området hvor man om nødvendig kan gjøre de mest effektive fordelingspolitiske endringer, hvis man finner at utfallene i velferd strider mot sentrale rettferdighetsprinsipper. Vår vektlegging av forskjellen mellom valgte og påførte levekår, og forskjellen mellom kort- og langvarige velferdstilstander i ulike faser av livsløpet, har også fordelingspolitiske implikasjoner. Det er kun langvarige, påførte levekårsproblemer som i et slikt skjema peker seg ut som vesentlige velferdspolitiske utfordringer. Skal individets rett til frihet legges til grunn, bør ikke selvvalgte dårlige levekår føre til politiske tiltak. Hvis det derimot er slik at implikasjonene av slike valg tidlig i livsløpet øker sannsynligheten for alvorlige, ikke tilsiktede levekårsproblemer senere i livet, bør det imidlertid vurderes om det kreves politisk handling i forhold til holdningsendring, incentivsystemer eller lignende. Det samme gjelder selvfølgelig hvis påførte kortvarige problemer tenderer mot å bli langvarige for enkelte grupper.

Notatet er oppbygd på følgende måte: I kapittel 2 tar vi for oss hva som ligger i begrepet «levkår» og belyser i korte trekk den såkalte skandinaviske tilnærmingen. Vi drøfter en del problemer med levekårsstilnærmingen, blant annet med utgangspunkt i et konkurrerende velferdsperspektiv: livskvalitetstilnærmingen.

Kapittel 3 ser på hvordan tidligere levekårsforskning har turnert forholdet mellom inntekt og andre levekår. Vi avklarer hva vi legger i begrepet inntekt, og hvordan ulike inntektsmål legger grunnlag for ulike forståelser av forholdet mellom individuell inntekt og velferd.

I kapittel 4 begrunner vi hvorfor forholdet mellom inntekt, preferanser og levekår er viktig. Vi diskuterer videre hva som ligger i et dynamisk perspektiv på studier av samfunnsmessige problemstillinger. Til slutt i kapitlet gis en beskrivelse av Statistisk sentralbyrås nye levekårspanel. En satsing på en dynamisk tilnærming til levekårs- og velferdsforskning er avhengig av et datamateriale som følger individer og/eller hushold over tid, og det er nettopp hva Statistisk sentralbyrås levekårspanel gjør. Mulighetene for koblinger til registerdata, samt panelets kartlegging av individuelle preferanser åpner også opp for å reise interessante problemstillinger knyttet til forhold mellom individers økonomiske ressurser, deres ønsker og de valgmuligheter de har.

En rekke vestlige land har større sosio-økonomiske panelundersøkelser gående. I kapittel 5 presenteres tre av disse. Dette gjelder The Panel Study of Income Dynamics (PSID) (USA) og The German Socio-Economic Panel (GSOEP). I tillegg vil vi gi en beskrivelse av European Community Household Panel (ECHP), som er en panelundersøkelse med data for medlemslandene i EU. Dette panelet har vært en viktig inspirasjonskilde for opprettelsen og utformingen av det norske levekårspanelet (Statistisk sentralbyrå 1996). Bakgrunnen for å beskrive disse panelundersøkelsene er at vi for det første kan se hva slags problemstillinger

som kan belyses gjennom panelstudier i norsk sammenheng. Det må her vurderes i hvilken grad Statistisk sentralbyrås levekårspanel gir muligheten til å besvare disse. For det andre ligger det også her muligheter for komparative analyser. Det er derfor interessant å vurdere hva slags type problemstillinger som kan reises med bakgrunn i datamateriale fra disse internasjonale undersøkelsene og Statistisk sentralbyrås panelundersøkelse.

I kapittel 6 legger vi fram forslag til tre prioriterte prosjekter som kan inngå i et dynamisk levekårsprogram. Vekten er lagt på forholdet mellom inntekt, preferanser og sentrale levekår over tid, og på overganger mellom «kritiske» livsfaser. Problemstillingene knytter an til årsaker og motiver til endringer i individenes status på sentrale sosio-økonomiske variabler, og til de økonomiske og sosiale virkningene av endringer i sosio-økonomisk status på individ- og husholdsnivå.

2 Den skandinaviske levekårstradisjonen

I dette kapitlet tar vi for oss hva som ligger i begrepet «levkår» og gjør rede for hvordan den skandinaviske levekårstradisjonen beskriver og måler individers og gruppers velferd. Vi gjør rede for det teoretiske fundament som ble etablert i den første fasen i norske levekårsstudier. Vi kontrasterer levekårstradisjonens syn på velferd spesielt mot den retning i velferdsforskning som benevnes livskvalitetsforskning.¹

2.1 Kort historikk

Levekårsforskningen, som livskvalitetsforskningen, oppsto som en reaksjon på det hegemoni økonomiske indikatorer hadde som velferdsmål på femtitallet og tidlig på sekstitallet. Begge retningene tilhørte det som er blitt kalt «sosial indikator bevegelsen» (Elstad 1983a,b). Mot slutten av sekstiåra tok imidlertid samfunnsvitenskapelig og politisk tenkning omkring industrinasjonenes vekst og velferd en ny vending. Det vokste fram en kritikk mot at utviklingen av moderne samfunn ble målt og vurdert utelukkende etter økonomiske kriterier som for eksempel bruttonasjonalprodukt. Det ble hevdet at framskrittet ikke kunne avleses ved hjelp av økonomiske indikatorer alene, det var nødvendig med et supplement av sosiale indikatorer. Levekårsforskningen ble etablert som et motsvar på den rendyrkede økonomiske målingen av nasjoners velferd gjennom BNP. Grovt sagt bygde en slik tilnærming på en enkel kausal modell som anså at velferden til samfunnsmedlemmene var en lineær funksjon av bruk av økonomiske ressurser per capita. Dette kan vi kalle en smal, endimensjonal, og indirekte forståelse av velferd (Ringén 1995). Synet bygger på en forestilling om at hvor godt livet ditt er, er bestemt av det forbruket du har. Foruten en del elementære demografiske variabler (for eksempel levealder) var det dermed graden av økonomisk bytte som fortalte om nivået på levestandarden til samfunnsmedlemmene.

Sosial-indikator-bevegelsen viste til at det også var andre indikatorer på velferd som måtte tas hensyn til når en skulle lage et helhetlig bilde av samfunnsmedlemmenes livssituasjon: Det var nødvendig med en bredere tilnærming som omfattet en rekke andre velferdsgoder enn bare penger. For det annet tok medlemmer av bevegelsen til orde for en individuell tilnærming som alternativ til det makro-perspektivet som BNP-tilnærmingen representerer. Blant annet var det nødvendig å fange opp individers levekår og velferd for å studere *fordelingen* av økonomiske og andre ressurser innad i befolkningen.

¹ Det finnes også andre velferdsperspektiver, f.eks. levestil og livsstil knyttet til folks livshistorier (Roos 1987), og en objektiv livskvalitetstilnærming som arbeider med livskvalitetsmål på aggregatnivå som selvmordsrater, kriminalitetsfrekvenser osv.

De kritiske alternativene til BNP-tilnærmingen utviklet seg etter hvert i to hovedretninger: en objektiv levekårsstilnærming som fikk fotfeste i Norden, og en subjektiv livskvalitets-tilnærming som ble mer framgangsrik i Amerika, Tyskland og Nederland. Den nordiske levekårsforskningen har vært lite opptatt av sammenhengen mellom objektive levekår og subjektiv livskvalitet. Det er ikke dermed sagt at den overhodet ikke har befattet seg med spørsmålet (jfr Allhardt 1975, 1993). Likevel er det først og fremst livskvalitetforskerne som har studert hvordan livskvalitet henger sammen med objektive levekår.

2.2 Den skandinaviske levekårsmodellen

Ressursbegrepet i levekårsforskningen er sterkt inspirert av den engelske samfunnsforskeren Robert Titmuss. I en nå klassisk artikkel lanserte han begrepet «command over resources» (Titmuss 1958). Ressurser er verdifulle i den forstand at de gir et sosialt utbytte når de settes inn på ulike samfunnsarenaer, som for eksempel utdanningssystemet eller arbeidslivet. Levekårsressurser kan være individuelle, for eksempel inntekt, utdanning og helse, eller kollektive, for eksempel organisasjonsmedlemskap. Det er bred internasjonal enighet om at viktige ressurser eller vilkår, det som gjerne kalles for levekårskomponenter, innbefatter: (NOU 1993:17)

- Helse og tilgang på medisinsk behandling
- Sysselsetting og arbeidsvilkår
- Økonomiske ressurser og forbruksvilkår
- Kompetanse og utdanningsmuligheter
- Familie og sosiale relasjoner
- Boligforhold og tilgang på tjenester i nærmiljøet
- Rekreasjon og kultur
- Sikkerhet for liv og eiendom
- Politiske ressurser og demokratiske rettigheter

Levekår kan defineres som individenes tilgang på ressurser som de kan bruke på ulike «arenaer» til å kontrollere og bevisst styre sine livsvilkår (NOU 1993:17). Dette «ressursperspektivet» kan altså beskrives ved hjelp av en modell der tre sentrale begreper inngår:

Ressurser —————> Arenaer —————> Levekår

Tanken er at de levekår et menneske oppnår i livet, eller i perioder av livet, er avhengig av de ressurser – medfødte eller ervervede – som individet har til rådighet. Det er likevel ikke noe én til én-forhold mellom ressurser og levekår. Betydningen av individers ressurser, når de skal omsettes i levekår, vil avhenge av forhold på de arenaer der omsetningen skal finne sted. Ringen (1995) sier at tilgangen til ressurser gir mulighet for valg, og valgmuligheter

er det essensielle aspektet ved velferd. Et eksempel: Hvordan utdanning (ressurs) kan omsettes til inntekt (levetår) på arbeidsmarkedet, vil være avhengig av hvordan arbeidsmarkedet (arenaen) er organisert. Belønningen i form av inntekt avhenger av om det er et ytelsesprinsipp som rår og ikke for eksempel bekjentskaper eller familieband. Et annet eksempel er omsetningen av inntekt til en bolig. Hvem som får bolig og hva slags bolig, kan være betinget av regler i kreditt- og lånemarkedet, hva slags sikkerhet en kan stille og eventuelt bekjentskap. Trekk ved arenaer som det politiske systemet, utdanningsmarkedet, arbeidsmarkedet, boligmarkedet osv., er altså av betydning for hvem som får tilgang til arenaen og for hvilke ressurser som er mest relevante ved omdanningen til ønskede levetårsresultater.

Denne tilnærmingen innebærer, i teorien, at levetår ikke bare er noe som «hender» med folk. Levetår er noe som kan skapes og endres gjennom bevisst og målrettet handling, enten av individer hver for seg, eller av kollektiver. Levetår kan ses på som resultater av utgangsressurser, individuelle preferanser, handlinger og egenskaper ved de arenaer aktørene opptrer på.

Sentralt i levetårsforskningen har spørsmålet om hvordan levetårsressurser henger sammen stått. Levetårsressursene kan henge sammen på prinsipielt tre ulike måter: det kan være hopning: ulemper på et område henger sammen med ulemper på andre områder, for eksempel har folk med dårlig økonomi i tillegg sviktende helse og svak sosial forankring. Her har vi å gjøre med en klassisk sosiologisk forståelse av lagdelingens natur. Det er ingen sammenheng; for eksempel er det ingen sammenheng mellom fritidsaktiviteter og politisk deltakelse, eller mellom det at ulemper på ett område henger sammen med fordeler på et annet, for eksempel at eldre med lav inntekt forholdsvis ofte har et tett sosialt nettverk.

Mens levetårsforskerne er opptatt av forutsetningene for individers valg og deres subjektive livskvalitet, setter livskvalitetsforskerne søkelyset direkte på det subjektivt opplevde velværet, det vil si de opplevde resultater av de ytre levetårene. Denne tilnærmingen kan føres tilbake til den greske filosofen, Aristoteles. Aristoteles anså lykken som det høyeste av alle goder, «summum bonum», som alle mennesker streber etter. I moderne vitenskap er livskvalitet et sosialpsykologisk begrep. En vanlig definisjon av («global») livskvalitet er folks subjektive, mer varige opplevelser og vurderinger – både negative og positive – av livet. Det trekkes ofte et skille mellom livskvalitetens følelsesmessige og kognitive side. Den følelsesmessige sida kjennetegnes av reaksjoner som opplevelse av lyst, nytelse, glede lykke, velvære; og fravær av ulyst, ubehag, uro og smerte og bekymringer. Den kognitive sida særmerkes av vurderinger, sammenligning, saklige overveielser og bedømmelser. Forventninger og tilvante standarder spiller en viktig rolle for opplevd tilfredshet (Diener 1994, Mastkaasa m.fl. 1988).

2.3 Noen problemer med levekårsmodellen

I dette avsnittet drøfter vi en del problemer med levekårsperspektivet og kontrasterer det med et viktig alternativ: livskvalitetstilnærmingen.

En vanlig anklage mot levekårstilnærmingen er at den er paternalistisk eller diktatorisk. Den er ikke preferansenøytral, som det heter på fagspråket (Ringen 1995). Skal forskere, politikere eller byråkrater bestemme hva som er godt for folk, eller skal folk få lov å vurdere det selv? Hvis en nittiåring med minstepensjon er lykkelig og tilfreds i sin ettroms leilighet, med hvilken rett kan vi overprøve denne oppfatningen? I norsk levekårstradisjon er det forskere og andre beslutningstakere som avgjør hvilke levekårskomponenter som skal måles, og hvor skillet mellom gode og dårlige levekår skal trekkes. I norske levekårsundersøkelser brukes for eksempel trangboddhet som en indikator på dårlige boforhold. For unge mennesker, som ofte bor trangt, er dette levekårsproblemet et livsfasekjennetegn og oppleves sjelden som problematisk. For eldre kan problemet heller være at de bor i for store boliger som er upraktiske og tunge å stelle, men for stor bolig er ikke offisielt definert som et levekårsproblem. En iboende fare ved en slik «objektiv» levekårstilnærming er dermed at forskeren, på grunn av de normative vurderinger hun legger til grunn, kan komme i skade for å vurdere en gruppes levekår annerledes enn hvordan individene selv opplever dem. Dermed blir folks behov, interesser og ønsker oversett (Elstad 1984, 1987, NOU:1976:28).

Ringen (1995) mener imidlertid at levekårsmodellen med sin vekt på ressurser er ikke-diktatorisk og preferansenøytral. Innafor sine budsjetterammer skal folk stå fritt til å velge hvordan de vil leve sine liv, uavhengig av hvilket resultat det fører til. Ifølge Ringen (1995) er dette et liberalt ideal som bør tilstrebes. Derfor, sier Ringen, er velferd kjennetegnet ved at folk *kan* treffe valg, ikke ved at de har truffet valg. Det siste er å betrakte som et resultat, og kan for eksempel måles som livskvalitet. Men, ved å fokusere på resultatet, har en gjort visse, strenge forutsetninger om hvilke preferanser folk har, i dette tilfellet at folk flest ønsker høy livskvalitet. Denne forutsetningen er tvilsom. Ringen selv bekjenner seg til liberalismen og foretrekker prinsippet om valgfrihet framfor lykkeprinsippet som «det ytterste godet». Fordi levekårsmodellens begrepspar om ressurser og arenaer tilfredsstillter det liberale kravet om valgfrihet, innfrir den også kravet om preferansenøytralitet, hevder Ringen (1995).

Lista over levekårsressurser kan synes noe vilkårlig sammensatt. Ringen (1995) har pekt på at flere av de ordinære levekårskomponentene har en uklar teoretisk status. På lista inngår ressursvariabler som utdanning, arenavariabler som helsetjenester, og resultatvariabler som bolig. For det første fører denne begrepsforvirringen til at det kan være vanskelig å forstå hvordan levekår utvikles og fordeles, og hva som kan gjøres for å endre på uønskede forhold. For det andre, og vel så viktig, er det faktum at også resultatvariabler inngår i repertoaret over «levkårsressurser», for eksempel bolig og trygghet. For det andre har flere av levekårskomponentene en tvetydig teoretisk status. Utdanning og helse kan meget vel være innsatsfaktorer, men det er like plausibelt å oppfatte dem som resultatvariabler; det kommer helt og holdent an på hvilken synsvinkel som anlegges. Det er med andre ord ikke et skarpt og utvetydig skille mellom levekårsmodellens ressurstilnærming og resultatorienterte tilnærminger.

Skillet mellom objektive levekår og subjektiv livskvalitet er mindre vanntett enn det kan se ut som ved første øyekast. Objektive levekår er ikke objektive i den forstand at de er unn-

dratt sosiale vurderinger. At penger eller bolig er ansett for å være viktige levekårskomponenter, er resultat av en sosial vurdering. I vårt samfunn vil de fleste være enige i det. I andre samfunn kan andre ressurser være viktigere for folks velferd og livssjanser, for eksempel slektstilhørighet. Definisjonen og den empiriske konstruksjonen av «levkår» bygger videre på en rekke valg som er basert på forskerens (subjektive) vurderinger. Skal for eksempel kjøkken og bad telle med i utregningen av antall rom i boligen? Dette koker ned til at begrepet om levekår er et kulturelt og normativt begrep. Det er avledet fra de dominerende verdier i de nordiske samfunns kulturelle sfære (Elstad 1984:4). Det er ingen objektiv og verdifri teori som anviser hvilke komponenter som skal velges, og hvilke levekår som er gode og hvilke som er byrder. Eksistensen av «trang bolig» er et objektivt faktum. Definisjonen av trang bolig og den slutning at trang bolig er et levekårsproblem, er begge basert på verdistandpunkter. Roos (1987:113) har lansert den tesen at velferdsforskning og velferdsteorier står i «samklang» med den samfunnspolitiske situasjonen og de behov staten har. I dette perspektivet kan levekårsteorien og levekårsforskningen oppfattes som et intellektuelt svar på de problemer – velferdsstatens krise – de samfunn som tilhører det sosialdemokratiske velferdsregimet strir med. Mange levekårsforskere erkjenner da også det sterke innslaget av relativisme og det kulturspesifikke i det nordiske levekårsbegrepet (Iversen m.fl. 1987).

Alle komponentene i lista over levekårsressurser er heller ikke like objektive i sin natur. Vanlige levekårsspørsmål om sikkerhet, trygghet og sosiale relasjoner, for ikke å snakke om mental helse, gir alle muligheter for betydelig innslag av subjektivt skjønn og vurderinger fra de spurtes side. Det er med andre ord slik at også levekårsforskningen i flere henseende forlitter seg på indikatorer som er sterkt «forurenset» av subjektive vurderinger, enten fra de spurte selv eller fra forskeren. Dermed blir skillet mellom objektive levekår og subjektiv livskvalitet også mindre vanntett.

Den svenske sosiologen og levekårsforskeren Robert Erikson anser både den objektive (deskriptive=beskrivende) og den subjektive (vurderende) tilnærmingen som interessant, og særlig den gjensidige relasjonen det er mellom dem: «To put the emphasis on descriptive indicators does not mean that whether people are satisfied or not is judged to be of no interest. On the contrary, I would say that it is of very great interest to find out how people's resources influence their level of satisfaction and, of course, how this in turn influences their resources and conditions» (Erikson 1993:17). Dette er en «programerklæring» som nordiske levekårsforskere bare i liten grad har fulgt opp. Lavekår og tilfredshet er to atskilte aspekter ved folks liv, sier Erikson, og bør behandles som nettopp det. Det er heller ingen grunn til å vente noen sterk sammenheng mellom levekår og livskvalitet når den generelle levestandarden vokser, i hvert fall ikke hvis de grunnleggende behov for mat og klær allerede er dekket, hevder han. Grunnen til det er at det er folks relative posisjon som bestemmer deres forventningsnivå og tilfredshet, hevder Erikson (1993:78).

Erikson mener også at den kunnskap levekårsforskningen frambringer er langt mer politisk potent i et demokratisk samfunn enn den livskvalitetsforskningen produserer. Poenget er at hvis samfunnsplanlegging er formålet med den vitenskapelige virksomheten, er levekårsforskning å foretrekke. Kunnskap om folks tilfredshet eller misnøye kan imidlertid ikke ha samme status som handlingsrelevant kunnskap. Misnøye bør få utløp i politisk aktivitet gjennom samfunnets demokratiske institusjoner, som for eksempel valgordningen. En innvending mot dette synspunktet er at ressurssvake grupper kan bli skadelidende fordi

de ikke makter å målbære sine interesser og krav overfor det politiske system og offentlig forvaltning. Av og til må andre fremme svakerestiltes interesser, og da kan pålitelig kjennskap til ønsker og oppfatninger være viktige å ha.

Mot levekårstilnærmingens objektive og materielle sider – og for livskvalitetstilnærmingen – taler at materiell standard og økonomisk vekst har sine økologiske og sosiale grenser. Når den materielle levestandarden har nådd et høyt nivå, som i Norge, og ulikheten samtidig er relativt liten, så bør subjektivt velvære tillegges større vekt. I slike land bør velferd bety høyere velvære, ikke høyere velstand. Hensynet til miljø og naturens bæreevne tilsier at materiell velstand og økonomisk vekst bør vike til fordel for utjevning av velstanden og subjektivt velvære.

Med sin vekt på fordelingen av ressurser knytter levekårsforskningen an til en annen moralfilosofisk retning enn utilitarismen, nemlig liberalismen. Vi skal ta for oss tankene til to moderne sosialfilosofier, John Rawls og Amartya Sen, som begge kan tjene som referansepunkter for levekårstilnærmingen.

I 1971 utga filosofen John Rawls en innflytelsesrik bok om rettferdighet. Ett sentralt poeng hos Rawls er at det han kaller primærgoder, i motsetning til lykke eller tilfredshet, skal fordeles «rettferdig» blant samfunnsmedlemmene. Primærgodene er objektive, slik at interpersonlig sammenligning er mulig. Det er verdt å merke seg at boka utkom et par år før den første norske levekårsundersøkelsen så dagens lys. Med primærgoder sikter Rawls (1982:162) til grunnleggende friheter som trykke-, tale- og forsamlingsfrihet, bevegelses- og yrkesfrihet, makt og rettigheter knyttet til politiske og økonomiske institusjoner, inntekt og formue, og endelig et sosialt grunnlag for selvrespekt. For Rawls er primærgoder de rettigheter, friheter, muligheter og generelle ressurser som er nødvendige for at folk skal kunne forfølge sine livsprosjekter i et «velordnet samfunn». Uansett hva slags verdier, goder eller velferdsmål folk streber etter, er primærgoder de nødvendige betingelser og midler som alle må ha for å oppnå dem. For Rawls blir dermed det avgjørende spørsmålet hvordan primærgodene skal fordeles. Han mener at primærgoder bør fordeles etter to rettferdighetsprinsipper: For det første har hver person lik rett til grunnleggende friheter – friheter som skal gjelde for alle. For det andre må sosial og økonomisk ulikhet tilfredsstille to betingelser: 1) ulikheten må tjene de dårligst stilte (dette betegnes gjerne maximinprinsippet), og 2) den må være forbundet med posisjoner som er åpne for alle. Rawls' fordelingsteori omfatter primærgoder, og ikke subjektiv velferd. Teorien har lite å si om fordelingen av lykke og tilfredshet. Det kan bety at han antar at dersom et samfunn er organisert slik han anbefaler, så vil lykken følge med som «nissen på lasset», så å si. I så fall, er det intet problem. Men dersom økt subjektiv livskvalitet ikke følger av Rawls' velordnede og rettferdige samfunn, vil han antakelig akseptere det, fordi primærgoder er viktigere enn lykke.

Sen (1982: 253) kritiserer Rawls fordi han overser at en del basale personlige, fysiske og sosiale egenskaper er høyst ulikt fordelt mellom mennesker. Det *er* imidlertid store variasjoner i alder, fysisk og mental helse, sårbarhet for sykdom, intellektuelle evner, klima, klasse-tilhørighet, og sosiale omgivelser, hevder Sen (1992:28). Slike forhold må en rettferdighetsteori ta hensyn til, mener han. Sens ambisjon er derfor å supplere Rawls' teori med de nødvendige begreper. Han innfører begrepet «capabilities». Dette er vanskelig å oversette, men innebærer noe i retning av å ha en mulighet til å utnytte de ytre rettigheter, muligheter og ressurser som foreligger. For Sen (1992:49) er «capability» den frihet mennesker har til

å velge hvordan de innretter sine liv, det vil si hva de vil *være* og hva de vil *gjøre* (Sen 1992:40). Ifølge Ringen (1995) søker Sen å forene levekårsmodellens ressursperspektiv (individnivået) med dens arenaperspektiv (strukturnivået). Med funksjonshemming som eksempel, argumenterer Sen for at så vel utilitaristen som Rawls kommer til kort. Den konsekvente utilitarist vil ikke gi den funksjonshemmede sin rettmessige del av kaka, fordi han ikke er i stand til å dra den samme høye nytte av sin andel som en funksjonsfrisk. På grunn av sitt handikap kommer den funksjonshemmede derfor dårlig ut i et rendyrket utilitaristisk system (Sen 1982:357). En som bekjenner seg til Rawls' rettferdighetsteori, vil nøye seg med gi den funksjonshemmede de samme ytre friheter, rettigheter og muligheter som tilkommer alle andre. Problemet er at den funksjonshemmede ikke er i stand til å utnytte disse primærgoderne like effektivt som andre for å realisere sine planer om det gode liv. Sen sier at vi på grunn av forskjeller i capabilities har høyst ulik evne til å omdanne primærgoder, inntekt for eksempel, til andre goder vi måtte verdsette høyt (Sen 1992:28). Sens løsning er et rettferdighetsprinsipp han kaller likhet i grunnleggende «capabilities». Sen sier at capabilities representerer frihet, mens primærgoder er midler til å oppnå frihet. Sen betrakter selv grunnleggende capabilities som en logisk videreføring av Rawls' primærgoder. En forskjell er at søkelyset dreies fra primærgoderne selv, til hva godene gjør for folk. En tolkning av Sens syn er at en rettferdig fordeling av primærgoder er en nødvendig, men ikke en tilstrekkelig, betingelse for at vi skal ha et velordnet samfunn. Tilstrekkelig blir betingelsen først når vi får en jevnere fordeling av både forutsetninger og muligheter, eller i ett ord likhet i capabilities.

Hva kan vi så si om livskvalitetstilnærmingen, som kanskje er det viktigste alternativet til levekårsperspektivet på velferd? Livskvalitetsforskningen henter sin legitimitet fra den utilitaristiske eller nyttefilosofiske tradisjon med røtter tilbake til antikkens filosofi. Herfra stammer det hedonistiske (hedonisme=nyttelse) slagordet: Størst mulig lykke for flest mulig. Den klassiske greske filosofen Aristoteles anså lykke som det høyeste av alle goder: «Enhver kunnen og enhver undersøkelse, og likeså enhver handling og enhver beslutning, menes å søke henimot noe godt, og av denne grunn er det gode med rette blitt kalt «det alt søker henimot»...«Navnet er vel de fleste enige om, for både mengden og de fine sier at det er «lykken», og de oppfatter det å leve vel og det å gjøre det godt som det samme som å være lykkelig...». Når lykken er nådd, er det for Aristoteles ikke mer å hige etter. Samtidig er alle andre goder kun midler til å oppnå lykke. Som det endelige godet er lykken både nødvendig og tilstrekkelig.

Men Aristoteles definerte ikke bare lykken som alle tings endelige mål. Han var også opptatt av å bestemme hva lykken var for slags fenomen: «Ville ikke så kjennskap til dette (lykken) være av avgjørende betydning for vårt liv? Og ville vi ikke, som bueskyttere som har et siktemål, da bedre kunne treffe det rette? Hvis dette er så, bør vi prøve, i hvert fall i omriss, å bestemme hva dette mål kan være...» (Aristoteles: Den nikomakiske etikk, Wetlesen 1972:217–218). Med denne ambisjonen foregrep Aristoteles dagens livskvalitetsforskning med drøyt 2000 år. Prosjektet med å finne ut av hva for slags empirisk fenomen lykke er, har opptatt svært mye av moderne livskvalitetsforskernes interesse og energi. Senere i idehistorien ble lykke, eller mer generelt nytte, gjort til et nøkkelbegrep av 1700- og 1800-tallets utilitarister – nyttefilosofer – med Jeremy Bentham og John Stuart Mill som de fremste.

Utilitarismen har øvd stor innflytelse på moderne velferdsøkonomi, men er omdiskutert. Det er blitt hevdet at kunnskap om folks livskvalitet ikke er politisk relevant i velferdsstater av nordisk modell. Velferdsstatens ambisjon er å skape like sjanser for gode materielle levekår, ikke livskvalitet, hevdes det. Ofte er likevel tanken bak, selv om den ikke alltid gjøres eksplisitt, at gode objektive levekår er politisk viktig fordi de antas å bidra til høyere livskvalitet: Høy inntekt er ikke først og fremst et gode i seg selv, men en lett målbar indikator på høy livskvalitet. Med andre ord kan vi ha en mistanke om at objektive levekår oppfattes som en tilnærming til det en egentlig er ute etter, nemlig subjektiv livskvalitet.

En vanlig kritikk mot subjektive velferds mål som velvære og tilfredshet er at de er påvirkelige av faktorer som referanserammer, aspirasjoner, preferanser, livserfaringer og forventninger (Moum 1992, NOU 1993:17). Ringen (1995), for eksempel, gjør et poeng av at livskvalitet er et velferds mål som er sterkt influert av forventninger. Livskvalitetsforskeren kan derfor komme til resultater som viser at rike, men bortskjemte, personer er mindre lykkelige enn fattige, men nøysomme personer. Mange vil mene at slik funn ikke er så mye verdt. Livskvalitetsforskere har møtt denne typen kritikk blant annet med å svare at også forventninger kan og bør måles slik at vi med større sikkerhet kan uttale oss om sammenhengen, eller mangel på sammenheng, mellom objektive levekår og subjektiv velvære (Moum 1992). Istedenfor å oppfattes som «støy» eller kilder til systematisk skjevhet i et livskvalitets mål, kan aspirasjoner og forventninger ses på som selvstendige årsaker til rapportert livskvalitet. Å skille sosiale faktorer fra de sosialpsykologiske i danningen av opplevd livskvalitet, er i seg selv en viktig forskningsoppgave med stor politisk relevans (Moum 1992:16). Det er utvilsomt nyttig for politikere og samfunnsplanleggere å vite det hvis inntektsforbedring ikke fører til høyere livskvalitet, fordi den samtidig skrur opp forventningsnivået. Folkevisdommen har lenge kjent til slike sosiale prosesser som kjenne-tegnes av mekanismen «nye vil ha mer». Blant annet kommer denne innsikten til uttrykk i eventyret om Trollflyndra.

Nok et problem er at folks lykke og tilfredshet kanskje i liten grad lar seg påvirke av de samfunnsinstitusjoner som skal sørge for folks velferd (Føllesdal 1994). Lykkefølelse har kanskje mer å gjøre med et godt seksualliv enn den folketrygden som forsyner deg med penger.

En siste problem er av metodologisk og vitenskapelig art. Er det i det hele tatt mulig å sammenligne individers nytte, velferd eller lykke? Økonomen Robbins utga i 1935 en bok som skulle vise seg å få vidtrekkende konsekvenser for seinere velferdsøkonomi. Hans tese er at sammenligning av nytte mellom enkeltpersoner er umulig, i hvert fall for vitenskapelige formål. Velferd er et subjektivt og psykologisk fenomen og ingen absolutt målbar størrelse (Ringén 1981:44). Psykologiske tilstander er ikke tilgjengelige for observasjon; det er umulig for en person å se inn i et annet persons sinn. Som utenforstående forskere kan vi derfor ikke avgjøre om et gode er nyttigere for én person enn for en annen (se Sen 1982:265). Ifølge dette synet er det umulig for vitenskapelige formål å foreta såkalte interpersonlige sammenligninger av subjektiv velferd. Det er således uvitenskapelig å hevde at 100 kroner er nyttigere for en sosialklient enn for en millionær (Ringén 1981:44). En kjent svensk levekårsforsker (Johanson 1994), har gjort dette sammenligningsproblemet til et tungtveiende argument mot livskvalitetsforskningen: «Inom ekonomisk välfärdsteori har man övertygande (be-)visat at intersubjektivt giltiga välfärdssjämförelser såsom subjektivt «nyttan» inte är möjliga» (Johanson 1994).

«Penger er ikke alt» og «man kan ikke kjøpe lykke» er uttrykk som viser til at relasjonen mellom den enkeltes økonomi og «det gode liv» langt fra er et én til én-forhold. Livskvalitetsforskere har påvist at korrelasjonen mellom inntekt og opplevd livskvalitet sjelden overstiger 0.10, hvilket vil si at sammenhengen er svært moderat (Mastekaasa m.fl. 1988). Slike funn er i tråd med Allhards tese om at velferd har tre grunnleggende dimensjoner: å ha, å elske og å være (Allhard 1975).²

For å bringe levekårsforskningen et skritt videre kan det være fruktbart å innføre et subjektivt element, nemlig kunnskap om folks ønsker eller preferanser. Individuer har ulike preferanser og verdier som kommer til uttrykk gjennom ulike livsformer, livsløp og levekår. De aller fleste ønsker vel god helse, men ikke nødvendigvis i den grad at de er villige til å gjennomføre en livsførsel som øker sannsynligheten for dette. De fleste ønsker en trygg økonomisk plattform, men ikke nødvendigvis hvis dette innebærer å arbeide full tid. De fleste ønsker å ha en bra bolig, men ikke nødvendigvis hvis dette innebærer å bo usentralt i forhold til arbeidsplasser og kulturliv. Eksempelene er utallige på at vi lever våre liv ut fra ulike målsettinger og oppfatninger om hva som er gode levekår eller velferd. På makronivå kan levekårsstudier og kartlegging av befolkningers og grupperes velferdsutvikling ved hjelp av sosiale indikatorer nettopp forstås som en supplering av den endimensjonale økonomiske vektleggingen som bruk av rene økonomiske utviklingsmål uttrykker (Elstad 1983a:2). Dårlige livsbetingelser og levekår på ett eller flere felt *kan* imidlertid være vesentlig for hvordan man får det senere i livet. Sviktende helse tidlig i livsløpet kan for eksempel ødelegge mulighetene man har for å skaffe seg et arbeid man trives i, gjøre seg økonomisk uavhengig fra offentlig eller familiær økonomisk støtte, skaffe seg allment aksepterte materielle goder, skaffe og opprettholde kontakt med venner og så videre. Velger man å bosette seg i en utkantkommune og utdanne seg som hjelpepleier, øker selvfølgelig sannsynligheten for at man ikke får høy inntekt. Har man høy inntekt, god helse, høy utdanning og mye sosial kontakt med andre, har man ikke *nødvendigvis* et bedre liv enn andre. Man har imidlertid større muligheter til å eventuelt gjøre endringer hvis man ønsker et annet liv: Friheten til å velge livsløp og livsførsel er således i stor grad ressursavhengig.

Det er liten tvil om at den skandinaviske levekårsforskningen har representert et viktig korrektiv til og utvidelse av den tradisjonelle BNP-tilnærmingen. Det er dessuten bred enighet om at den skandinaviske levekårsforskningen representerer et vellykket empirisk prosjekt (Elstad 1987, Ringen 1994). Samtidig har bortimot 30 års erfaring med levekårsforskning blottlagt en del av dens svake sider. Det er påvist mangler ved levekårsforskningen som teoretisk prosjekt: Selv om levekårsmodellen inkorporerer aktører og handlinger, har disse i liten grad vært anvendt systematisk i empirisk levekårsforskning. De har forblitt på programerklæringsnivå (Elstad 1987:182–184). Mens teorien inviterer til å se på individene som aktører, framtrer de ofte i analysene som passive offere – som individer det skjer noe med. Levekårsforskningen har dessuten en paternalistisk og objektivistisk slagside: Folks egne preferanser, oppfatninger og valg kommer ikke godt fram. Levekårsmodellen tilbyr et dynamisk perspektiv, men det er i liten grad reflektert i de typiske fordelingsanalysene.

² «Ha»-dimensjonen innbefatter ressurser som inntekt og helse. «Elske»-dimensjonen viser til relasjoner til andre mennesker, for eksempel kjærlighet og solidaritet. «Være»-dimensjonen refererer til individenes forhold til samfunnet, for eksempel selv-realisering og selv-aktualisering (Allhardt 1975:27).

3 Inntekt og levekår

I dette kapitlet går vi gjennom noen sentrale inntekts- og levekårsanalyser. Med referanse til Johansson (1979) skiller Robert Erikson (1993:82) mellom sosial rapportering og levekårsforskning. Den sosiale rapportering innbefatter beskrivelse av den sosiale virkelighet basert på representative befolkningsundersøkelser. Levekårsforskningen har et mer ambisiøst metodisk og teoretisk sikte, der også forklaring står mer sentralt. I praksis er grensene mellom rapportering og forskning blitt nokså flytende, og hvorvidt et arbeid skal kalles rapportering eller forskning, vil være ganske vilkårlig. Vi vil i denne gjennomgangen konsentrere oss om hvilken forståelse av sammenhengen mellom inntekt og levekår som har ligget til grunn for studiene, samt hva slags forklaringer og analyser som er benyttet.

Den sosiale rapportering som har blitt gjennomført med basis i SSBs undersøkelser av befolkningens og ulike gruppers levekår har gjennom de siste tiår gitt en svært stor mengde statistikk og publikasjoner. Som nevnt ble den første generelle levekårsundersøkelsen i Norge gjennomført i 1973/74, og deretter har SSB gjennomført slike levekårsstudier med cirka fire års intervaller i perioden 1980–1995 (1980, 1983, 1987, 1991 og 1995). Her har levekårskomponentene økonomi, boforhold, fritid, sosialt nettverk, helse, utdanning, syssetsetting og arbeidsforhold blitt belyst.

Det har også blitt utført en rekke andre, periodiske, undersøkelser som gjennom bruk av ulike sosiale indikatorer har belyst utviklingen og fordelingen av levekår i Norge. Andersen (1998) viser til at SSBs periodiske, utvalgsbaserte undersøkelser som var levekårsorienterte startet i 1967 med boforholdsundersøkelsene. Disse har deretter blitt gjennomført med 7–8 års mellomrom (1973, 1981, 1988 og 1995). Helseundersøkelsene har SSB gjennomført i 1968, 1975, 1985 og 1995, og arbeidsmiljøundersøkelsene i 1989 og 1993. Tidsnyttingsundersøkelsene, som ble gjennomført i 1971–72, 1980–81 og i 1990–91, kan også anses som levekårsorienterte undersøkelser. Her er det imidlertid ikke hvilke ressurser man har kontroll over som står i sentrum, men hvordan individer benytter den knappe ressursen *tid*.

SSBs sosiale rapportering fra disse undersøkelser og forskning på levekårenes utvikling har blitt gjort i Norges offisielle statistikk (NOS), i SSBs rapportserie Rapporter (RAPP), Samfunnsøkonomiske studier, Ukens statistikk, Samfunnsspeilet og Statistiske analyser (SA). Under sistnevnte ligger serien Sosialt utsyn som har hatt som målsetting å beskrive levekårene i Norge og hvordan de har utviklet seg. Dette har dermed vært en sosial rapport for Norge. Resultatene har vært framstilt på en mer lettfattelig måte enn i de mer faglige rettede publikasjoner. Flere analyser studerer inntektsforholdene helt tilbake til tidlig på 1970-tallet. Sosialt utsyn har i så måte representert en kontinuerlig formidling til bredere lag av befolkningen. Her er det viet egne kapitler til ulike levekårsområder og analyser knyttet til tallmaterialet. Sosialt utsyn har blitt publisert siden 1974 (1977, 1980, 1983, 1989, 1993, 1998). I tillegg har i hvert fall tre omfattende offentlige levekårsutredninger sett dagens lys, en som dekker 1960-tallet (NOU 1976:28), en som dekker 1980-tallet (NOU 1993:17), og en som dekker 1990-tallet (St.meld. nr. 50, 1998–99)

Allerede første generasjons levekårsforskere lanserte begreper som er blitt stående og som er fruktbare og gyldige også i dag, knapt 30 år etter. Inntekt som belønning og inntekt som kjøpekraft er et begrepspar som Levekårsutredningen introduserte (NOU 1976:22, s. 23, Rødseth 1977). Fra en levekårssynsvinkel er inntekt som kjøpekraft det mest relevante begrepet, (jfr. kontroll over økonomiske ressurser) selv om det er en sammenheng mellom de to begrepene. Operasjonalisert innebærer denne innfallsvinkelen å benytte disponibel realinntekt, eventuelt dividert med et uttrykk for antall husholdsenheter, der voksne og barn vektet forskjellig.³

En hovedtendens i den typen arbeider vi nå har omtalt, er at inntekt ikke settes i forbindelse med andre levekår på en systematisk måte slik for eksempel Allhardt (1975) gjorde. En rekke sider ved inntektens fordeling, som regel for ett år, har stått i sentrum: for eksempel summariske ulikhetsmål som Gini-indeksen, forholdet mellom de ti prosent «rikeste» og de ti prosent «fattigste», andelen fattige, det vil si med inntekt mindre enn halvparten av medianen, dekomponering av samlet inntekt i bestanddeler som lønn, kapitalinntekt, offentlige overføringer mv., og eventuelle bidrag til samlet inntektsulikhet som hver av disse komponentene skaper. En typisk tilnærming er å studere forskjeller i inntekt med utgangspunkt i sosiale og demografiske faktorer, som kjønn, alder, husholdstype, arbeidstid, yrkestilknytning, utdanning osv. (se for eksempel NOU 1976:22). Likevel, som også NOU 1993:17 s. 45 påpeker, er innsikten i de mekanismer som genererer og vedlikeholder inntektsforskjeller fremdeles begrenset.

NOU 1993:17 representerer et framskritt fordi den presenterer paneldata for å belyse inntektsmobilitet for et representativt utvalg av den norske befolkningen for perioden 1986–1990. Et hovedfunn fra denne analysen er at på annen halvdel av 80-tallet var inntektsmobiliteten lav. Det betyr at hushold med lave inntekter i 1986 gjennomgående hadde lave inntekter utover mot 1990, mens høyinntektshushold jamnt over forble høyinntektshushold. Stabil frakopling eller tilknytning til arbeidsmarkedet er en viktig forklaring på denne stabiliteten (NOU 1993:17, Johannessen 1995). Styrken ved disse inntektsanalysene er at inntektsfordelingen og endringer over tid er godt belyst. Mindre vet vi om sammenhengen mellom inntekt og andre levekår, enten bivariat, multivariat, eller i hopningssammenheng. Iversen m.fl. (1987) og Andersen (1999) representerer to viktige unntak. I disse analysene konstrueres hopningsindekser, og endringer over tid for hele befolkningen og i ulike grupper studeres. Inntekt inngår som en av mange komponenter i disse undersøkelsene, men vies ikke spesiell oppmerksomhet.

En annen form for dynamisk inntektsanalyse finner vi i økonomiske simuleringer av inntektsfordelingen over individers livsløp. Siden opplysninger om inntekt over fullførte livsløp ikke finnes, er man henvist til datasimuleringer (men se også Bojer 1996 s. 358). Det betyr selvsagt at resultatene bygger på en rekke forutsetninger som alltid kan diskuteres. Et par funn fra slike simuleringer er verdt å nevne. For det første viser de at hver person mottar en stor del av sine skatteinnbetalinger som overføringer i ulike livsfaser. Anslaget er 70 prosent. (Andersen og Sannarnes 1997b). For det andre viser livsinntektssimuleringer at inntektene er betydelig jevnere fordelt over livsløp enn det en kan få inntrykk av ved å

³ I Norge er selvangivelsene den sentrale datakilden for inntektsforhold. Det innebærer at det er skattepliktige ytelser som omfattes, det vil si inntekter opptjent på markedet. I svært begrenset grad er verdien på offentlige tjenester registrert, mens all inntekt fra svart arbeid og annet uregistrert arbeid faller utenfor.

måle inntektsfordelingen kun for ett år. Dette skyldes utjevningseffekten av det offentlige overføringssystemet, det vil si skattesystemet og folketrygden (Andersen og Sannarnes 1997a:50).

I tillegg til de omtalte inntekts- og levekårsundersøkelsene som omfatter representative tverrsnitt av befolkningen, er det i løpet av de siste ti år eller så utført en lang rekke levekårsundersøkelser av utvalgte befolkningsgrupper, ofte (men ikke utelukkende) grupper som antas å være vanskeligstilte. Uten pretensjoner om å være uttømmende, har i hvert fall følgende grupper vært satt under lupen: kunstnere (Søby og Nergaard 1986, Elstad og Pedersen 1998), innvandrere (Vassenden red. 1997), flyktninger i Oslo (Djuve m.fl. 1996), befolkningen i Oslo (Hagen m.fl. 1994), sosialklienter (Sæbø 1993, Sæbø og Øverbye 1994), langtidsledige (Holte 1991, Lyngstad og Roalsø 1997), barn (Jensen 1993), ungdom (Roalsø og Ellingsen 1998), eldre (Dahl og Vogt 1996), homofile (Hegna m.fl. 1999), funksjonshemmede (Elstad 1998), astmatikere og allergikere (Friestad 1999), leger (Gogstad og Aasland 1998, Hofoss og Nord 1997, Aasland 1997), og enslige forsørgere (Kjelstad 1998).

Inntekt inngår som levekårskomponent i praktisk talt alle disse analysene. Et gjennomgående funn er at deltakelse i arbeidsmarkedet er av stor betydning for inntektsnivået til individer og hushold. Individer og grupper som står utenfor eller som befinner seg i randsonen av arbeidsmarkedet, har som regel svakere økonomi enn dem som har en fast og stabil tilknytning. De færreste gjør imidlertid helhjertede forsøk på å studere relasjonene mellom inntekt og andre levekårsvariabler. Standard framgangsmåte er å presentere de ulike levekårskomponentene hver for seg. Viktige unntak er likevel levekårsundersøkelsene som er foretatt blant sosialhjelpsmottakere, Oslobefolkningen og eldre. I disse arbeidene forsøker forfatterne å foreta mer omfattende hopningsanalyser i tråd med det klassiske arbeidet til Allhardt (1975). I disse analysene er inntekt korrelert med komponenter på andre områder som helse, og sosial tilhørighet, fysisk miljø og utdanning.

En kan undres hvorfor analyser av inntekt og andre levekårsvariabler ikke forekommer oftere. Et svar kan være at hopningsanalyser er kommet i miskreditt. Erikson (1993:75) hevder for eksempel at fordi levekårskonseptet er multidimensjonalt og komponentene er usammenlignbare, er det ikke forsvarlig å konstruere summariske indekser, det vil si hopningsmål. Valget av hvilke indikatorer som skal inkluderes vil alltid være basert på verdier, og spørsmålet om veiing av enkeltindikatorer reiser nær sagt uoverstigelige praktiske problemer: er det verre å ha få venner enn lite penger? Hvis svaret er ja, hvor mye verre er det å ha få venner? Sæbø og Øverbyes (1994) tilsvarende svar er at det er viktig og nyttig å foreta hopningsanalyser selv om de kan kritiseres for å være svakt empirisk og teoretisk fundert. De framholder at det er åpenbart at folks velferd er resultatet av deres totale livssituasjon, så i forskningen «må det beste ikke bli det godes fiende».

Studiene som har konstruert hopningsmål og sett på sammenhenger mellom levekårskomponentene, understøtter i hovedsak Allhards funn fra 25 år siden. «Ha»-dimensjonen – der inntekt er vesentlig – er langt på vei løsrevet fra andre levekårsområder som sosial forankring («Elske»-dimensjonen) og subjektiv livskvalitet (se f.eks. Dahl og Vogt 1996).

Denne summariske gjennomgangen av nyere norsk rapportering og forskning om inntekt og levekår viser at det er frambrakt mye nyttig og viktig kunnskap. Fra vår synsvinkel er det likevel en del svakheter og mangler. Som vi har påpekt tidligere, er de økonomiske ressurser individer eller hushold har til rådighet i en markedsbasert økonomi svært vesentlig

for de valgmuligheter de har for å skaffe seg de goder de ønsker og den form for velferd som foretrekkes. Å forklare hvorfor man får den observerte inntektsfordeling og dermed ulike handlingsbetingelser, fordrer imidlertid å trekke inn andre forhold på individ-, husholds- og samfunnsnivå over tid. Tradisjonelle kartlegginger av inntektsulikhet og inntektsdynamikk har i stor grad basert seg på hvordan sosio-økonomiske uavhengige variabler som sosial bakgrunn, kjønn, utdanning, yrke, trygdeatferd, familieforhold, arbeidstid, ansiennitet, sektortilknytning og lignende påvirker inntekten. Dette er selvfølgelig helt sentrale forhold for studier av inntekt som avhengig variabel. En dynamisk tilnærming til forholdet mellom inntekt og ulike slike variabler over livsløpet fordrer imidlertid at årsakspilene også snus, og at det åpnes for at forholdet mellom variablene kan være avhengig av at ulike grupper ønsker forskjellige typer liv og velferd. I hvilken grad og på hvilken måte de økonomiske ressursene blir omsatt i ulike levekår, det vil si hvordan levekårene til den enkelte innvirker på senere tilgang på ulike ressurser, setter inntekt som uavhengig variabel. Ut fra enkle rasjonalitetsbetingelser i en markedsøkonomi burde derfor mennesker med like medfødte og tilegnede egenskaper og samme inntektsnivå velge de samme levekår. Dette ville gi at sosio-økonomiske variasjoner i befolkningen kunne forklare alle variasjoner i levekår. Variasjoner i preferanser ville dermed også være en funksjon av sosio-økonomiske forhold.

Tverrsnittsdata gir ingen mulighet til å studere hva som ligger bak de observerte hopninger av gode og dårlige levekår, som i høy grad avspeiles i inntekten. En kombinasjon av gode boforhold, et aktivt sosialt liv, sterk arbeidstilknytning, god helse, god tilgang på materielle ressurser osv. finner man oftest i hushold med høy inntekt. I lavinntektshushold øker sannsynligheten for at boligen er liten, helsen svakere og at man har lite kontakt med familie, venner og naboer, man har mindre tilgang på materielle goder og at man har en forhistorie med svak arbeidstilknytning. I hvilken grad og på hvilken måte ressurser, preferanser og seleksjonsprosesser fører fram til slike fordelinger, er imidlertid mer uklart. Å nå et visst personlig inntektsnivå vil i et meritokratisk samfunn kreve at man har muligheter og evner til å arbeide. Seleksjonen inn på arbeidsmarkedet er dermed en helt sentral determinant for ens personlige inntekt.

Etableringen av levekårsundersøkelsene førte til at søkelyset ble flyttet fra inntekt til andre levekårskomponenter som sosial forankring, helse, politisk deltakelse mv. Forholdet mellom inntekt og andre levekårskomponenter er imidlertid forblitt både underanalysert og underteoretisert. Foreliggende analyser er lite rettet mot hvordan ressurser transformeres til levekår på ulike arenaer, og hvordan egenskaper ved arenaer muliggjør/forhindrer bruk av ulike ressurser. I enkelte levekårsanalyser inngår inntekt i samleindekser som foregir å fange hopning av dårlige eller gode levekår. Mange analyser tilbyr også avanserte dybdeboringer i ulike sider av inntektsfordelingen. Det er imidlertid få forsøk på å modellere sammenhengene mellom inntekt på den ene sida og andre levekår på den annen, slik vi har eksempler på fra livskvalitetsforskningen. I denne tradisjonen er det erkjent at det ikke er noen enkel, lineær sammenheng mellom inntekt og subjektivt velvære («lykke»). I stedet opereres det med kurvelineære sammenhenger der livskvaliteten øker mindre og mindre jo høyere opp på inntektsskalaen en kommer, det vil si at grensenytten av inntekt er synkende. I streng forstand er levekårsmodellen heller ingen teori i betydningen et hypotetisk deduktivt system. Den er snarere en programerklæring som ikke helt er fulgt opp, delvis fordi passende data ikke har vært tilgjengelig. Dynamikken i inntektsfordelingen for enkeltindivider over flere

år er også mangelfullt studert. Levekårsforskningen har dessuten hatt et strukturelt, eller deterministisk, preg ettersom den (i praksis) ikke er handlingsorientert og ikke tar for seg motiver og preferanser. Den har dermed hatt vanskeligheter med å gripe de mekanismene som ligger til grunn for sosial endring eller stabilitet.

4 Mot en dynamisk forståelse av inntekt og levekår

Vi har kritisert levekårsforskningen blant annet for at den har vært lite aktørorientert, lite opptatt av forholdet mellom inntekt og andre levekår, og ute av stand til å studere det gjensidige vekselvirkningsforholdet mellom inntekt og levekår i et dynamisk perspektiv. Tida er nå inne til være konstruktiv. Vi tar for oss hva som ligger i å studere inntekt og levekår ut fra en dynamisk tilnærming. Formålet med dette kapitlet er å begrunne vår interesse i å studere forholdet mellom preferanser, inntekt og andre levekårsindikatorer, samt å drøfte noen teoretiske og metodiske problemer knyttet til å studere dette med basis i SSBs levekårspanel.

Det er flere grunner til at valget av den sentrale levekårsindikatoren har falt på inntekt. For det første er det basert på en hypotese om at inntekt er langt på vei den mest sentrale variabelen som forklarer ulikheter i levekår mellom individer og hushold. I et samfunn som blir stadig mer markedsorientert og globalisert er det vel verdt å refokusere inntektens betydning for andre levekår. For det annet er fordelingen av økonomiske ressurser en sentral faktor ikke bare når det gjelder ulikheter i forbruk, men også hvilke valgmuligheter individer har på ulike arenaer, og dermed hva slags livsform som velges på ulike tidspunkter i individenes liv. For det tredje er inntekt også valgt på grunn av egenskaper med indikatoren. Den er en «takknemlig» variabel: Den måles i penger og gir dermed muligheter for sammenligning og komparative analyser. Dessuten er individers inntekt i Norge godt registrert gjennom registerdata. Endelig er inntekt politisk relevant og potent: Den lar seg forholdsvis enkelt manipulere hvis den politiske viljen er til stede.

4.1 Inntekt, levekår og preferanser

Når søkelyset skal settes på individers og husholds økonomiske situasjon, er det, i motsetning til andre levekårsindikatorer, mulig å knytte målingen til en objektiv størrelse som allment forstås som en ressurs, nemlig penger. Slik sett er det en innbydende indikator. Likevel melder det seg flere problemer: hva menes med inntekt, hvordan måles den, og hvordan fordeles den innen husholdet eller familien? Vi skal derfor ta for oss hva som her menes med inntekt og noen problemstillinger av metodisk karakter som oppstår når en velger å bruke denne som indikator.

Når en skal gjøre studier hvor inntekten er en av variablene, må en i første omgang bestemme hvilke økonomiske ressurser som skal anses som inntekt, hvor langt tidsspenn inntekten beregnes over, og ikke minst: hvem som skal være enhet for analysen.

Hvis fordelingspolitikken skal baseres delvis på kunnskap om hvordan de økonomiske utfall fordeles i befolkningen gjennom individenes handlinger på ulike samfunnsarenaer, er det av største viktighet at man ikke kun viser hvordan økonomiske ressurser korrelerer med andre typer ressurser, men også viser eller gir ideer om hvordan en slik ressursallokering fungerer. Kun ved å vise til hvordan ulike mekanismer skaper diskriminering (positiv og negativ) for ulike grupper, er det mulig, om ønskelig, å forsøke å skape endring i fordelingsutfallet.

Det finnes imidlertid en rekke måter å måle inntekt på. Hvordan inntekten defineres, avgrenses og måles bør selvfølgelig delvis bestemmes av hvilke problemstillinger som skal besvares, men det er også nødvendig å forholde seg til ulike etablerte definisjoner. Forskjellen mellom å studere inntektsdynamikken på individnivå over en tiårs periode krever for eksempel andre definisjoner og mål enn å benytte inntekt som indikator på inntekt per forbruksenhet i barnefamilier i etableringsfasen. Hvilke former for inntekt som skal regnes med, om formue bør innregnes, hvorvidt det er brutto eller netto inntekt som skal ligge til grunn og hvilken inntektsperiode som skal benyttes, vil ha innvirkning på hvordan fordelingen av økonomiske levekår framstår. Et annet vesentlig problem er om inntekten i husstanden skal anses som et uttrykk for de økonomiske levekårene til alle husstandsmedlemmene, og eventuelt hvordan man kan benytte denne som et uttrykk for de forbruksmuligheter den enkelte har. Valget mellom ulike forbruksekvivalenter vet vi gir store utslag i bildet av hvordan økonomiske ressurser er fordelt i husholdet, og ikke minst mellom ulike grupper i befolkningen. I hvilken grad stordriftsfordeler gir utslag i velferden i husholdene av ulik størrelse, og i hvilken grad den enkeltes velferd er avhengig av egen eller andres inntekt, er imidlertid empiriske spørsmål. Modellene som benyttes ved inntekt som uttrykk for økonomiske levekår, må derfor anses som normativt forankret og blant annet basert på ulike oppfatninger om hvorvidt familien er en arena som er mer eller mindre preget av interessekonflikt og forhandlinger. Hvilken type rasjonalitet som ligger til grunn for familienes økonomiske atferd, og hvilken logikk som styrer forholdet mellom markedsarbeid og velferdsarbeid i hjemmet, er også implisitte normative føringer som modellene gir. Det er derfor viktig å klargjøre årsaker for valg av ulike innteksdefinisjoner og modeller for hvordan økonomisk velferd skapes og benyttes i husstandene.

Én fordel med å benytte forløpsdata ved studier av inntekt er at en kan få et grep om de «forstyrrelser» som tilfeldige variasjoner i inntekten skaper. For eksempel kan individer velge å ha svært lite inntekt ett år, men kompensere dette ved økt inntekt andre år, hvis de har muligheter til dette. Jo flere observasjoner man har om personers inntekt og dens sammensetning, jo bedre muligheter har man for pålitelige analyser. For studier av inntektsmobilitet på individnivå er en slik tilnærming nødvendig, hvis man ikke skal benytte retrospektiv egenrapportering.

Et levekårspanel gir mulighet til å studere også hvordan, og i hvilken grad, preferanser endres over tid, om, og i hvilken grad, preferanser er avhengig av inntekt, og ikke minst hva som muliggjør eller begrenser ulike personers muligheter til å forfølge sine målsettinger og selv velge den livsstil og levemåte de selv anser som ønskelig.

Ut fra en utilitaristisk tilnærming kan velferd, nytte og levekår ses på som sidestilte begreper (Bojer 1996:352). De aktørmessige forutsetninger for denne teoretiske retningen er at individer er rasjonelle i den forstand at de søker å maksimere nytte. Hva som er nytte, eller velferd, for den enkelte, er imidlertid forskjellig, det vil si at vi har ulike preferanser.

Individer er også i stand til å rangere sine preferanser, slik at det er en viss kontinuitet i hva vi ønsker. Vi vet altså hva vi ønsker og handler deretter, og ikke minst forutsettes det at vi ønsker det samme over tid, at preferansene og vår rangering av disse har en viss kontinuitet.

En ortodoks preferansetilnærming er imidlertid utilstrekkelig for å forstå endringer av sosiale fenomener, ettersom preferanser oppfattes som statiske rangeringer. Preferansene til en person er et resultat av en rekke delvis gjensidig avhengige forhold som tilsier at det er problematisk å benytte en statisk forståelse av preferanser. De er dels avhengig av sosio-økonomiske forhold, det vil si ens sosiale bakgrunn, økonomiske og sosiale ressurser og lignende. De er dels bestemt av stadium i livsløpet. Tro og kunnskaper om hvilke muligheter som eksisterer eller kan skapes er også vesentlig. Videre kan selvfølgelig også personlige egenskaper spille inn, for eksempel forskjellen mellom evige optimister og pessimister. Hvilke erfaringer den enkelte har, og de vurderinger som gjøres av tidligere valg og livserfaring, er også vesentlig. Kort sagt: hva du ønsker, er dels tillært, dels bestemt av egne erfaringer og særtrekk, men ikke minst: hva du har mulighet til å ønske.

Preferanser kan forstås som den individuelle rangering av goder og onder som for det første styrer de handlingsvalg vi gjør (for eksempel ønske om mer fritid versus mer lønnsinntekt), og for det andre bidrar til fortolkning av, og dermed også bedømming av, egne og andres handlinger i ettertid. De ulike handlingsvalg som to individer med lik bakgrunn, for eksempel lik inntekt og utdanning, gjør, kan således forstås som et resultat av at de ønsker å fremme ulike målsettinger. Hvilke preferanser et individ har, er imidlertid ikke tilfeldig, men må forstås som delvis bestemt av den eller de kulturer som individet har blitt sosialisert innafor, og dels av egne erfaringer og opplevelser. Personlige trekk og særegenheter vil selvfølgelig også spille inn. Det ligger ikke innafor dette notatets rammer å gjøre rede for hva som kan ligge bak personers ulike preferanser. Det essensielle er at for å forstå variasjoner i utfall i levekår, så må det faktum at individer ønsker ulike goder og i større eller mindre grad aktivt velger sine levekår på basis av ulike sett av preferanser, tas til følge.

Å kartlegge menneskers preferanser er imidlertid ikke helt enkelt. Den utilitaristiske forståelsen av nytte legger til grunn at individer har klart rangerte preferanser. Dermed kan vi «avlese» preferansene til den enkelte ved å se hvilke goder den enkelte har foretrukket, framfor andre tilgjengelige goder. Øker salget av dyre biler samtidig som boligstandarder synker for en gruppe sammenlignbare individer, kan man hevde at bil gir mer nytte, det vil si velferd, for disse menneskene enn boligstandarder. Fordelen ved en slik tilnærming er at man tar utgangspunkt i faktisk handling. Svakheten er at man vil tendere mot å gi forklaringer som ikke nødvendigvis stemmer med de faktiske motiver og handlingsbetingelser individene hadde. En annen tilnærming vil være å spørre individene direkte om hvilke goder og tilstander de ønsker eller har ønsket, slik det gjøres i SSBs nye panelundersøkelser. Fordelen med en slik metode er åpenbar: Vi får direkte tilgang til enkeltpersoners ønsker og preferanser. Men metoden byr også på store utfordringer. Ønsker og preferanser er komplekse forhold som vanskelig lar seg fange med et begrenset antall svaralternativer. Rapportering av ønsker etter at valg har funnet sted, kan også bli farget av den tilstanden respondentene er kommet i. Et behov for såkalt psykologisk status-konsistens kan medvirke til at respondentene ofte vil rapportere at den tilstanden de er i, var ønsket.

Verdier er dypereliggende prinsipper for rangering av preferanser. Hvis man for eksempel er dypt religiøs, vil troen påvirke ens definering og rangering av preferanser. Mener en at

veien til frelse går gjennom hardt arbeid og økonomisk vellykkethet, vil en leve annerledes enn hvis en tror at det er store mengder bønn som redder en fra fortapelse. Forskjellige verdier vil dermed gi utslag i ulike oppfatninger om velferd. Dette kan gi utslag i ulike valgte livsstiler, parallelt eksisterende livsformer og ulike typer livsløp. Et spørsmål som bør reises er derfor i hvilken grad verdier og ulike preferanser i forhold til ønsket livsstil forklarer den ulikhet og fordeling av levekår som eksisterer. Selv om man skulle finne at levekår for enkelte er påførte og ut fra en tradisjonell tilnærming uønskede, er det mulig at det for den enkelte kan oppfattes som selvvalgt og ønsket. Dessuten kan man finne at sosio-økonomiske bakgrunnsvariabler forklarer svært mye av fordelingen av verdier i befolkningen (Thrane 1997). Dette underslår ikke nødvendigheten av å undersøke den andre «årsaksretningen» i en slik problemstilling: i hvilken grad ulike verdsett og preferanser i befolkningen påvirker de sosio-økonomiske fordelingsutfallene. I forhold til et livsløpsperspektiv vil valgene i overgangene mellom ulike livsfaser her stå sentralt. Vi har i liten grad mulighet til å rette opp tidligere sentrale valg, for eksempel valg av yrkesretning, og senere valg blir derfor tatt i forhold til de valgmuligheter som eksisterer (begrenset og muliggjort av andre aktører, institusjoner, individuelle preferanser og særtrekk, ens tidligere valg, nåværende livssituasjon, og ikke minst: ens vurdering av tidligere valg og de konsekvenser de hadde).

En grunn til populariteten til strukturelle forklaringer i mye samfunnsforskning er blant annet at muligheter (opportunities) er lettere å observere enn ønsker og preferanser (Elster 1989:13–21). Preferanser avledes normalt av handlingsutfallet, det vil si at man anser at noen ønsker et gitt gode hvis de anskaffer seg dette istedenfor et annet mulig gode, kontrollert for den innsats/ressurser (pris) som må investeres. For det andre kan det være enklere å endre de forhold individene lever under, enn hva de ønsker seg. Elster viser til tre ulike mekanismer hvor forholdet mellom ønsker og muligheter skaper handlingsutfall: For det første gjennom at både muligheter og preferanser blir påvirket av en felles årsak. For eksempel kan det tenkes at økt inntekt fører til muligheter for å øke forbruket *samtidig* som den økte inntekten fører til en endring av preferansene over til flere og mer luksuriøse varer. For det andre kan økte muligheter, for eksempel økt inntekt, føre til endring av preferansene – ønske om flere luksusartikler – som fører til økt forbruk av denne type varer. Som mekanisme nummer tre kan det tenkes at det skjer en endring av preferansene som virker inn på mulighetene. For eksempel kan et sterkere ønske om luksusvarer skape, ikke bare et større marked for denne type varer, men også at individene skaffer seg mer økonomiske ressurser (for eksempel gjennom å arbeide mer, eller søke seg over til arbeidsplasser som lønner bedre) som gjør det mulig å skaffe seg hva de ønsker. Nå viser imidlertid Elster til at det er ikke ønskene til den enkelte kombinert med mulighetene per se som er bestemmende for handlingene, ettersom dette forutsetter at den enkelte har oversikt over alle muligheter (informasjon om alle alternativer). Det er den enkeltes *tro* om mulighetene som er bestemmende for hva hun eller han gjør.

4.2 En dynamisk tilnærming

En pioner innen dynamisk sosialforskning, David Ellwood (1998), har framhevet at et dynamisk syn på sosiale fenomener innebærer en bestemt måte å tenke omkring sosiale problemer på. I stedet for å spørre «hvem» og «hva», gir en dynamisk tilnærming opphav til spørsmål om «hvor lenge», «hvor» og «hvorfor». Et eksempel: Hvor lenge er ulike grupper fattige? Hvor går folk når fattigdommen opphører? Hvorfor forblir noen fattige, mens andre kommer seg ut av fattigdommen? Dette er spørsmål som levekårsforskningen til i dag sjelden eller aldri har stilt, og enda mindre har kunnet besvare fordi gode data har manglet. Generelt er siktemålet for dynamisk levekårsforskning å forklare livsbegivenheter og livsløp, og få grep om de sosiale prosesser som skaper disse begivenhetene og løpene (se Mayer og Tuma 1990:5). I stedet for å oppfatte sosial struktur som et statisk tverrsnitt av sosiale posisjoner, ser det dynamiske perspektivet den sosiale strukturen som elementer som er kjedet sammen av varigheter av ulik lengde. Dette systemet av varigheter skapes av aktørers handlinger. Handlingene finner sted i en sosial kontekst som er i kontinuerlig endring. Konteksten legger føringer på handlingene mens handlingene i neste omgang bidrar til å endre konteksten. La oss gi litt kjøtt og blod til disse allmenne betraktningene.

Når man ønsker å studere forholdet mellom inntekt og levekår i et dynamisk perspektiv, er en inndeling av livsløpet i ulike livsfaser og overgangsfaser nyttig. Problemstillinger knyttet til slike faser, eller overganger, kan deles i tre typer. Den første er rettet mot å studere hendelsesforløp; hvordan velger eller tvinges ulike individer til å gjennomføre livsfaser og overganger mellom slike? I hvilken rekkefølge skjer statusendringene, og hvor lenge varer tilstander av ulik karakter? Den andre typen problemstillinger er rettet mot å kartlegge de levekår individer, hushold eller grupper har i fasene, samt å forklare hva som ligger bak den observerte fordelingen av levekår. Her vil både gjennomføringen av tidligere livsfaser og de ressurser man har hatt med seg inn i fasen eller overgangen mellom to faser, stå sentralt. Dessuten er det viktig å fokusere på i hvilken grad ulikhet i levekår kan forstås som selvvalgt versus påført. Videre bør man reise en tredje type problemstillinger som er rettet mot å studere hvordan både hendelsesforløp og levekår i slike faser spiller inn på inntekt og levekår videre i livsløpet. Skaper levekårsproblemer tidlig i livsløpet langvarige problemer? I hvilken grad forplanter tidlige forskjeller seg i det videre løpet, og i hvilken grad henger dette sammen med ulikhet i preferanser?

Blant voksne er tilknytningen til arbeidslivet et sentralt kriterium for en faseinndeling. Denne er delvis sammenfallende med en kategorisering basert på alder, men åpner også for at folk velger eller tvinges til forskjellige former for tilknytning til arbeidslivet og gjennomfører således fasene på delvis ulike tidspunkt i livet. Man kan for eksempel utsette inntreden i arbeidslivet gjennom å studere, ha så svak helse at man ikke kan arbeide i yrkesaktiv alder, eller velge å være deltidsarbeidende mens barna er små. Det er ingen tvil om at den enkeltes inntekt og levekår gjennom livet i høy grad er sammenfallende med tilknytningen til eget (eller andre i husholdet sitt) inntektsbringende arbeid, og ikke minst er den enkeltes identitet og verdigrunnlag ofte en avspeiling av «hva man gjør». Hvilke preferanser man har i ungdommen, bestemmer delvis hvilken type arbeid man ender opp med, og det arbeidet man har, har igjen innflytelse på preferansene i voksen alder.

Det er to livsfaseoverganger som er særlig «kritiske»: etableringsfasen, overgangen ungdom-voksen, og pensjoneringsfasen; den endelige avgangen fra arbeidslivet. Disse overgangene kan anses som «kritiske», fordi de valg den enkelte gjør og de ressurser som skaffes til veie i disse periodene vil kunne ha stor innvirkning på den enkeltes inntektsmuligheter og levekår senere i livet. Overgangen fra ungt menneske til voksen er særlig blitt framhevet som en «moderne risiko» som gjør den mer kritisk enn før. Denne overgangen har flere dimensjoner: oppvekstfamilien forlates og en ny familie/husholds-enhet blir etablert, enten den består av kun én person, to personer, eller tre eller flere i kollektiv, en går fra utdanning og over i jobb, ikke sjelden innebærer overgangen også geografisk mobilitet, og endelig kan overgangen medføre at en får barn og går inn i foreldrerollen. Å trå feil i denne fasen gir forhøyet risiko for at man ikke får «fotfeste» i den nye institusjonen. Fordi dette skjer tidlig i livet, kan slike feiltrinn ha langsiktige virkninger. Hvilke muligheter den enkelte står overfor i valg mellom ulike nivåer av levekår og forskjellige livsstiler, vil ofte være avhengig av den bakgrunn og de ressurser man bærer med seg. Får man ikke tilgang til, eller velger bort, utdanning i overgangen ungdom-voksen, kan dette medføre en større sannsynlighet for sosial eksklusjon og et lavere inntektsnivå senere i livet. Tvinges man tidlig ut av arbeidslivet på grunn av sykdom eller annen form for ufrivillig avgang, kan dette få stor innvirkning på inntektsnivået i alderdommen. Men slike overgangsfaser bør ikke kun anses som tidsperioden hvor den enkelte «samler» allmenne eller knappe ressurser. Selve måten fasen gjennomføres på kan også være viktig for inntekten og levekårene senere i livet.

Levekår bør delvis betraktes som resultat av valg basert på de livsstrategier og preferanser vi har i ulike faser av livsløpet. Kollektive og individuelle valg gjøres imidlertid innafor de eksisterende rammene som sentrale samfunnsmessige institusjoner setter. De livsstrategier og preferanser vi uttrykker og etterlever gjennom valg av livsløp bør også ses i sammenheng med ressursene den enkelte har kontroll over og hvor i livsløpet man er. En slik tilnærming gjør det mulig å analysere hvordan det dynamiske forholdet mellom sentrale levekår og inntekten over tid skaper ulikhet i levekårs- og inntektsfordelingen i befolkningen, og i og mellom ulike grupper. Vi vil redegjøre for Statistisk sentralbyrås levekårspanel og drøfte noen av de mulighetene dette panelet gir til å iverksette et dynamisk levekårsprogram.

4.3 SSBs nye levekårspanel

Forskning basert på SSBs levekårspanel er avhengig av høy kvalitet på den generelle sosiale rapporteringen, blant annet fordi man må vite i hvilken grad det i panelutvalget over tid skapes skjevheter som gjør at panelet ikke er representativt for fordelingen av velferd i befolkningen. Tverrsnittsundersøkelsene kan igjen over tid forbedres på bakgrunn av erfaringer fra levekårspanelet. Det er derfor nødvendig med satsing på begge datainnsamlingsmetodene. Vi skal gå igjennom noen sentrale sider ved disse årlige tverrsnittsundersøkelsene; det rotasjonsprinsipp som de gjennomføres etter, hva slags data som samles inn, og hvilke typer data som vil bli innsamlet i åra som kommer. Resten av dette delkapitlet vil være viet levekårspanelet, da det er det longitudinelle datamaterialet som muliggjør en dynamisk tilnærming til levekår og inntekt. Vi vil spesielt konsentrere oss om mulighetene

for å kartlegge paneldeltakernes økonomiske situasjon og utvikling, og mulighetene for koblinger til ulike typer registerdata. Dessuten vil spørsmål som kan sies å måle årsaker til endringer i livssituasjonen på sentrale levekårsarenaer, og ønsker om endring, stå sentralt.

De roterende tverrsnittsundersøkelsene

Som erstatning for de store periodiske utvalgsundersøkelsene om (generelle) levekår, arbeidsforhold, boforhold, helse og tidsnytting, har SSB lagt disse sammen til årlige samordnede levekårsundersøkelser, hvor de ulike temaene blir dekket i en bestemt syklus. Slik oppnås et bredt datamateriale om befolkningens og spesielle grupper levekår i tidsserier. Dette er som tidligere levekårsundersøkelser tverrsnittsdata, det vil si at det er nye individer som deltar fra år til år.

Omleggingen av levekårsstatistikken fra SSBs side er grunnet i tre forhold (Andersen 1998): For det første har det vært et behov for å få et bedre datagrunnlag for å belyse utviklingen av levekår, spesielt for mindre grupper. Temaene helse, arbeid og bolig vil også bli hyppigere studert enn tidligere, noe som er til hjelp ved studier av utviklingen innen disse levekårsområdene. For det andre har bedring av, og samordning mellom, SSBs registre stått sentralt. For det tredje har SSB hatt et behov for en mer rasjonell ressursbruk i forhold til store undersøkelser som belyser levekår. Ved å samordne disse undersøkelsene får SSB en mer enhetlig og mindre ressurskrevende datainnsamling, noe som forsterkes gjennom større bruk av, og kobling av, ulike registre. En slik overgang forbedrer mulighetene til å følge utviklingen og fordelingen av levekår gjennom tverrsnittsdata. Denne omleggingen er gjennomført ved at større undersøkelser som tidligere ble gjennomført med 4–10 års mellomrom, legges inn under en årlig tverrsnittsundersøkelse med roterende tematikker (arbeid, helse og boforhold). Planen fra SSBs side er at man gjennom en treårsperiode får dekket alle de temaer som levekårsundersøkelsene inneholdt. Hvert tiende år er det planlagt en tidsnyttingsundersøkelse. I 1996 var arbeidsmiljø hovedtema. I 1997 var det boforhold, fritid og vold, og i 1998 var det helse og sosial kontakt som var hovedtema. I 1999 var det ingen tverrsnittsundersøkelse på grunn av forberedelser til ny tidsnyttingsundersøkelse. I 2000 er arbeidsmiljø hovedtema.

De årlige levekårsundersøkelsene gjennomføres som besøksintervjuer. I løpet av høsten hvert år skal 5000 personer over 16 år intervjues, og det trekkes et nytt utvalg hvert år. SSB har valgt å la dette utvalget også bli intervjuet som én av fire årlige omnibusundersøkelser. Den totale intervjutida er satt til én time, og halvparten av tida er satt av til spørsmål fra eksterne brukere. Det blir dermed en deling av finansieringen av undersøkelsen. Dette innebærer at foruten innhenting av den årlige «generelle» levekårsstatistikken og data om årets levekårstema, vil informantene også få spørsmål fra en rekke undersøkelser som har kjøpt plass i denne omnibussen. SSB prioriterer her undersøkelser hvor temaet ligger opp mot årets hovedtema i den roterende levekårsundersøkelsen. Oppdragsgiverne i omnibusundersøkelsene får dermed tilgang på levekårsdata fra årets tverrsnittsundersøkelse, koblet med svarene på de spørsmål de har bestilt.

Målsettingen med den årlige tverrsnittsundersøkelsen er å kunne følge langsiktige utviklingstrekk i levekårene på ulike områder, slik de tradisjonelle levekårsundersøkelsene gjorde. For å bedre tidsseriene for utviklingen av levekår for enkelte små grupper, for

eksempel funksjonshemmede og enslige forsørgere, er det lagt inn noen spørsmål til disse i tverrsnittundersøkelsene (Andersen 1998). For at dette materialet skal gi en best mulig sikring av gode tidsseriedata, satser SSB både på kontinuitet fra de tidligere levekårsundersøkelser og det å vektlegge sikring av stabilitet i metoder og indikatorer (Andersen 1998). Ved å prioritere de undersøkelser i omnibussen som ligger under samme eller nærliggende temaer i forhold til årets tema i rotasjonen, er det SSBs håp at man kan få belyst temaet også ut fra mer aktuelle og spesielle problemstillinger (Andersen 1998).

Når det gjelder innholdet i levekårsundersøkelsene, har det vært viktig for SSB å videreføre disse på en slik måte at de nye og framtidige kan sammenlignes med tidligere undersøkelser. Indikatorbruken innen de ulike levekårsområdene er derfor forsøkt holdt stabil. Balansen mellom stabilitet og fornyelse er selvfølgelig problematisk, blant annet fordi de sosiale indikatorene som ble utviklet og benyttet på 1970-tallet, på flere måter kan være problematiske å benytte nå, nesten 30 år senere.⁴ Det er derfor essensielt at SSB og forskningsmiljøer som benytter slike data gjør stadige vurderinger av indikatorene i henhold til i hvilken grad de måler sosial utvikling/endring på en hensiktsmessig måte, om de er gode operasjonaliseringer av faktiske levekår og finner løsninger på hvordan nye indikatorer kan gi et sammenligningsgrunnlag ved undersøkelser av tidsseriedata. Utforming av levekårsundersøkelser bør også legge grunnlag for komparative undersøkelser, slik SSB har gjort i forhold til ECHP i utformingen av paneldelen i de samordnede levekårsundersøkelsene.

SSBs levekårspanel

Hensikten med SSBs levekårspanel er å muliggjøre forskning på de prosesser som ligger bak fordelingen av levekår i Norge, og å legge til rette for komparative dynamiske studier av levekår i Norge og andre europeiske land. Utformingen av ECHP har vært sentral i planleggingen av levekårspanelet, noe vi kommer nærmere tilbake til i kapittel 5. Ved å følge karrierene til et representativt utvalg av Norges befolkning – i forhold til kjønn, alder og landsdel – innafor ulike levekårstematikker, opparbeider SSB over tid forløpsdata som muliggjør forskning på en rekke viktige problemstillinger knyttet til levekår i Norge, komparasjon med utviklingen i Europa og utviklingen av levekår i relativt små grupper. Det er fra SSBs side forventet at det i hovedsak vil være eksterne forskningsmiljøer, samt forskningsmiljøer internt i SSB, som vil gjøre seg nytte av forløpsdataene. Panelet vil dermed i liten grad benyttes til generell sosial rapportering, men det er SSBs plan at opplysninger fra panelet skal benyttes for statistikkformål (Andersen 1998).

SSB har tatt utgangspunkt i at panelundersøkelsen over tid skal skaffe fem ulike typer levekårsopplysninger om paneldeltakerne (SSB 1996:25–6):

⁴ Som eksempel kan nevnes at det ikke nødvendigvis er en sammenheng mellom det faktum at stadig flere i Norge bor alene og ikke har jevnlig kontakt med naboer og utbredelsen av ensomhet, ettersom kontakt med venner og sosial kontakt gjennom jobb og organisasjoner kan bety mer for den enkelte nå enn på 70-tallet. Om familie og naboskap blir delvis erstattet av andre sosiale relasjoner som beskytter mot sosial isolasjon, er et empirisk spørsmål, men det er også viktig å spørre om for eksempel sosial isolasjon er et like stort individuelt problem som det kunne være tidligere.

- Forløpsopplysninger fra registre.
- Forløpsopplysninger fra intervju som skal *supplere* registeropplysningene på temaer som familie/husholdning, bosted/bolig, utdanning, arbeid, trygd og inntekt og formue.
- Hovedtrekk i karriereutviklingen til paneldeltakerne *før* panelets oppstart på temaer som familie, arbeid, trygd, sosial bakgrunn og flytting/oppvekststed.
- Opplysninger om «holdninger og vurderinger som er av betydning for karriereutviklingen» (1996:26). Dette innebærer for eksempel bakgrunn for, og vurdering av, statusendringer som flytting eller skifte av arbeidsplass, eller ønske om statusendring ved ulike former for søkeatferd.
- Opplysninger om situasjonen til paneldeltakerne ved det første intervjutidspunktet, og videre ved statusendringer innen helseforhold (langvarig sykdom og funksjonshemminger), bolig, arbeid og arbeidsforhold.

Utvalget i panelundersøkelsen er trukket på en slik måte at SSB kan utnytte opplysninger fra folke- og boligtellingsen 1990 (Dale 1997, Andersen 1998). 5000 personer i alderen 16–79 år ble trukket ut til den første bølgen, som ble gjennomført i første halvdel av 1997. Av disse var det avgang (personer som er døde eller har flyttet til utlandet) på 89 personer, og av de resterende 4911 personer oppnådde SSB en svarprosent på 79,2 i denne rekrutteringsfasen til levekårspanelet. Målsettingen til SSB var 80 prosent. «Nekting» var det vanligste grunnlaget for ikke oppnådde intervju i utvalget. Totalt ble det gjennomført intervju med 3890 personer, de aller fleste gjennom besøksintervju. 643 personer nektet å bli intervjuet. Det er viktig for å utvikle et godt datagrunnlag fra panelundersøkelser at frafallet ikke blir for stort, og at panelet er stabilt så lenge som mulig. Dale (1997) viser til at erfaringsmessig er frafallet ved paneler størst i de første bølgene, og SSB har arbeidet aktivt for å minimere det totale frafallet og eventuelle skjevheter i frafallet. Dette har tydeligvis lyktes, ettersom svarprosenten ved 1999-bølgen er på 78 prosent av det opprinnelige bruttoutvalget, og cirka 95 prosent av nettoutvalget. Alt tyder derfor på at panelet har stabilisert seg på et nivå som tilsier at representativiteten i forhold til befolkningen i Norge som helhet vil bli beholdt også i åra framover. SSB regner med en årlig tilgang på omtrent 100 personer til panelet. De nye paneldeltakerne hvert år er et utvalg av den kohorten som fyller 16, samt nye innvandrere til Norge. Ved dødsfall hos panelpersonen blir husholdet fjernet fra panelet. Det vil ikke bli gjennomført intervjuer med paneldeltakerne etter fylte 80 år, men registerdata vil bli innsamlet så lenge paneldeltakeren lever.

Det er viktig å poengtere at nekterne ikke forsvinner fra panelet, det vil si at forløpsdata om disse personene fortsatt blir hentet fra forskjellige registre. Nekterne blir også spurt på nytt ved senere bølger om de er interessert, det vil si har skiftet mening, i forhold til å bli intervjuet. For de «harde nekterne» – de som fortsetter å nekte – vil det derfor kun være registerdata og statusendringer i forhold til barnefødsler, giftemål, flytting og lignende som blir innsamlet.

Panelundersøkelsen gjennomføres som årlige telefonintervjuer på cirka en halv time. Intervjurunden utføres tidlig på året, og i motsetning til tverrsnittsundersøkelsen, der SSB kun finansierer halvparten av intervjuet, er denne undersøkelsen fullfinansiert av SSB.

Intervjueren tar i hovedsak utgangspunkt i status eller tilstanden ved forrige intervju med informanten, og spør om det har vært endringer når det gjelder ulike variabler innen de forskjellige temaer. En stor del av informasjonen om paneldeltakerne skal, som vi utdyper nedenfor, innsamles fra offentlige registre. Det første intervjuet med hver deltaker blir imidlertid gjennomført som besøksintervju. Første gangs intervju skal «gi en omfattende tilstandsbeskrivelse av situasjonen for husholdene og personene i husholdene ...» (SSB 1996:35). Dette intervjuet er dermed mer omfattende enn de senere intervjuer. En rekke opplysninger som kun skal innsamles én gang, blir innhentet her. Det årlige tilsiget av nye deltakere blir da besøksintervjuet første gang de deltar.

I motsetning til tverrsnittsundersøkelsene, som har roterende hovedtemaer og dermed skaffer et grunnlag for tidsserieanalyser av levekårsutviklingen, er levekårspanelet mer løselig planlagt i forhold til temaer. Hovedtema for panelundersøkelsen er helse, bolig og arbeid. Intervjuene med paneldeltakerne kartlegger årlig status og endringer knyttet til paneldeltakernes familie og husholdning, herunder boforhold og husholdningens økonomi. Den personlige delen er sammensatt av spørsmål om paneldeltakernes helse, ulønnet og lønnet arbeid, arbeidsmiljø, arbeidssøking og tidligere arbeid, ektefelle/samboers arbeid og flytteplaner. Det blir for hver bølge valgt ut et eller flere temaer som utdypes spesielt. Gjennom en slik utdypning kartlegges for eksempel forhold som er forventet å ikke variere fra år til år, paneldeltakernes tidligere karrierer innen hovedtemaene, tilfredshet i forhold til levekår på enkelte områder osv. Når det gjelder retrospektive spørsmål, kan disse, sammen med registerdata fra åra før panelstarten, benyttes til å bedre mulighetene for livsløpsanalyser. En kartlegging av informantenes sosiale bakgrunn, utdannings-, arbeids-, helse- og bolighistorie åpner for eksempel for å gjennomføre livsløpsanalyser knyttet til inntekt og levekår av de eldre kohortene i panelet allerede etter gjennomføringen av noen få bølger.

En stor del av forløpsinformasjonen om paneldeltakerne skaffes fra ulike registre. SSB har de senere år arbeidet med opprettelsen av nye og forbedring av gamle registre, og dette betyr en stadig økning av hvilke typer registerinformasjon som er tilgjengelig, samt bedring av kvaliteten. Omleggingen til samordnede levekårsundersøkelser er én av flere innsatsområder hvor SSB utvikler teoretisk og metodisk kompetanse og erfaring på organisering og bruk av registerdata. Det er lagt opp til en gradvis redusering i bruk av spørreskjemaer for levekårsundersøkelser etter hvert som flere, bedre og mer omfattende registre kan benyttes. For levekårsundersøkelsene har man på enkelte temaer satset på å benytte både spørreskjemaer og registerdata parallelt i de første bølgene, og slik opparbeide kunnskap om mulige forbedringer av innsamlingsmetoder for levekårsdata på individ- og husholdsnivå framover. En slik kvalitetskontroll er viktig for det videre arbeidet knyttet til registre i SSB. For SSB er en økt bruk av registerinformasjon som erstatning eller forbedring av utvalgsundersøkelser også viktig av andre grunner. Blant annet gir registerinformasjon utvidede analysemuligheter ved regionale analyser, reduksjon av intervjudid – noe som er ressursbesparende, og muligheter for identifikasjon og korreksjon for frafall (SSB 1996:21-3).

Det finnes flere grunner til at det er ønskelig og nødvendig å supplere spørreskjemaene som respondentene besvarer med ulike former for registerdata. Dette bør utdypes noe, ettersom forskjellen mellom registerdata kontra subjektive rapporterte data fra individene er viktig for datakvaliteten til levekårspanelet. Når det gjelder kvaliteten på data, er det flere

aspekter ved å samle inn data gjennom påkobling av ulike registre. Det første som bør nevnes er muligheten for historiske eller retrospektive data på individnivå. Ulike registre har opplysninger om individenes fortid som kan gi verdifull informasjon om livsløp. Denne «objektive» eller offentlige registreringen av enkeltindividers liv gir informasjon som forskningsmessig er mer stabilt enn hva retrospektive spørsmål til individene kan gi. Dette fordi registrene er underlagt regelverk som gjør dataene sammenlignbare, det vil si de er innsamlet (tilnærmet) likt for alle individer, noe som minsker sannsynligheten for at sosio-økonomiske forhold skaper feilkilder i datamaterialet. Ved subjektiv rapportering av retrospektive spørsmål vil det være mulige feilkilder gjennom skjev fordeling av individenes hukommelse. Dette tilkommer dermed som en mulig feilkilde i tillegg til den faren som alltid er til stede ved subjektiv rapportering: faren for bevisst feilrapportering. Dessuten har offentlige registre den fordel at de er tilgjengelige i forskningsøyemed, og vi kan derfor også, når det gjelder visse typer problemstillinger, studere de som ikke er villige til å tilhøre panelet. Det finnes også visse muligheter for å benytte registerdata om paneldeltakerne fra før levekårspanelets oppstart. For eksempel kan panelet kobles til inntektsdata fra selvangivelsene fra 1993.

Det hentes opplysninger om status og endringer for paneldeltakerne når det gjelder sivilstatus, familieopplysninger, flyttinger, inn- og utvandring, fødelandsopplysninger, utdanning, arbeidstilknytninger, selvstendig virksomhet, arbeidsledighet, tiltak, verneplikt og sivilarbeid, utbetalinger av ulike trygdetyper, lønnsforhold og arbeidstakerforhold, samt inntekt og formue (SSB 1996:27-34). Når det gjelder de sistnevnte registeropplysningene, er dette spesielt viktig for studier av inntekts- og levekårsdynamikk. Inntektsstatistikken vil gjennom den samordnede levekårsstatistikken bedres, ettersom man får et større husholdningsutvalg, men fra vårt ståsted er det muligheten for å koble inntektsstatistikken med levekårsdata som er sentral. SSB har hatt et mindre inntektspanel gående fra 1986, hvor utvalget ble gjort gjennom levekårsundersøkelsene i 1980 og 1983, men dette panelet har hatt et rimelig høyt frafall gjennom åra og åpner heller ikke opp for en dynamisk tilnærming på forholdet mellom inntekt og levekår. Levekårspanelet legger grunnlaget for inntekts- og formuesundersøkelsene til SSB, ettersom man gjennom panelet får husholdsinformasjon for et representativt utvalg av befolkningen i inntektsregisteret. Ved å koble inntektsregisteret til panelet, vil man dermed få en rekke opplysninger om paneldeltakernes inntekter, formuer og skatter og avgifter. Annen informasjon om inntekt og økonomiske levekår som kobles til inntektsregisteret, er data fra Lånekassen, Husbanken og kjøretøyregisteret, samt data om barnetrygd og økonomisk sosialhjelp.

Det er fra SSBs side en åpen holdning for å gjøre endringer i panelundersøkelsen (SSB 1996:35). Den erfaring med innsamling og bearbeiding av denne type data som SSB opparbeider etter gjennomføringen av stadig flere bølger, kan utnyttes til for eksempel å justere hvilke spørsmål som bør inngå i den faste kjernen hvert år, om enkelte spørsmål etter hvert kan droppes på bakgrunn av bedre tilgang på registerdata, eller om noen spørsmål kan stilles sjeldnere enn tidligere. Slik vi vurderer panelet, i forhold til studier rettet mot årsaker og motiver bak endringer i levekår, er det for eksempel ønskelig å øke mengden av spørsmål om paneldeltakernes holdninger, erfaringer, motiver og framtidsplaner knyttet til sentrale levekårsområder. En slik utvidet bruk av subjektive vurderinger og kartlegging av preferanser

bør imidlertid ikke gå på bekostning av eksisterende kjernesporsmål, og vil derfor kunne medføre noe økt ressursbehov.

Fafos ambisjon om en satsing på forskning omkring forholdet mellom økonomisk velferd og livsløp og velferden på sentrale (livs-)områder, operasjonalisert som forholdet mellom inntekt og objektive levekår, må sies å få gode muligheter gjennom SSBs oppstart av et levekårspanel. Den datainnsamling og tilrettelegging av registerdata som foregår og som skal gjennomføres i åra framover fra SSBs side, skaper en åpning for å benytte en rekke innfallsvinkler (metodiske og teoretiske) til å studere en rekke interessante problemstillinger. Kombinasjonen av denne typen longitudinelle levekårs-, eller sosiale, indikatorer og registerdata gir muligheter for kartlegging av, og forskning på, endringer i individers, husholds og grupperes ulike ressurser og deres bevegelse ut og inn av ulike statuser, kategorier og arenaer.

En slik satsing reiser en rekke viktige utfordringer når det gjelder teoretiske og metodiske aspekter ved bruk av denne type data. Disse blir selvfølgelig ikke mindre gjennom mulighetene for komparative analyser ved hjelp av internasjonale sosio-økonomiske panelstudier. De internasjonale studier muliggjør imidlertid at vi rimelig raskt kan høste erfaringer fra akademiske miljøer på så vel intra- som internasjonal forskning ved hjelp av sosio-økonomiske paneldata. Den «sene» oppstarten av et slikt panel i Norge må forstås ut fra den grundige og vellykkede levekårsforskningstradisjonen.

5 Sosio-økonomiske panelstudier i andre land

Oppstarten av et levekårspanel i Norge føyer seg inn i rekken av etableringer av sosio-økonomiske paneler rundt om i verden de siste tiår. Slike paneler, som følger deler av befolkningen gjennom årlige intervjuer og skaffer data om sentrale levekår på husholds- og individnivå, utgjør et svært verdifullt datagrunnlag for forskning på og kartlegging av den nasjonale velferdsutviklingen. Ved å følge en representativ andel av husholdene, kan forskere undersøke hvordan sosiale og økonomiske endringsprosesser får innvirkning på befolkningens levekår, samt hvordan ressurser, preferanser og strukturelle muligheter og begrensninger bidrar til slik endring. Slike paneler åpner for multidimensjonale, longitudinelle og intergenerasjonelle studier av blant annet forholdet mellom inntekt og ulike typer levekår. Dels er det svært ressurskrevende å opprettholde og organisere store multidimensjonale, representative paneler. Den teknologiske utviklingen innen maskinkapasitet og programvare, og prisfallet på kraftig edb-utstyr, har imidlertid gjort det enklere å samle inn og håndtere slike enorme datamengder som slike paneler gir.

I dette kapitlet gir vi en beskrivelse av tre ulike sosio-økonomiske paneler og løfter fram noen av de problemstillinger det er mulig å studere med hjelp av paneldata. Vi har konsentrert oss om to nasjonale paneler: Det amerikanske The Panel Study of Income Dynamics (PSID), og det tyske; Das Sozio-ökonomische Panel (SOEP)⁵. Disse to har vært i gang i mange år (henholdsvis siden 1968 og 1984), og har lagt grunnlag for en rekke nasjonale studier av blant annet inntektsdynamikk, -ulikhet og økonomiske levekår i Tyskland og USA. En annen årsak til at de er valgt som eksempler på denne type paneler, er at de har bidratt med data til komparative studier av Tyskland og USA. I tillegg til disse to nasjonale panelene tar vi med det europeiske panelet European Community Household Panel (ECHP). Som tidligere nevnt var oppstarten av dette panelet én av årsakene til at et norsk levekårspanel ble igangsatt. ECHP ble benyttet i utformingen av det norske panelet for å sikre muligheter for komparasjon.

5.1 The Panel Study of Income Dynamics (PSID)

Det amerikanske panelet er som navnet tilsier spesielt rettet mot å studere inntektsdynamikken hos amerikanske familier og individer. Panelet ble startet i 1968 og organiseres og drives av Survey Research Center, Institute for Social Research, University of Michigan.

Bakgrunnen for oppstarten av PSID var et ønske om å studere fattigdom i USA og å kartlegge mulige effekter av «krigen» mot den amerikanske fattigdommen, igangsatt av

⁵ The German Socio-Economic Panel (GSOEP)

president Lyndon B. Johnson i 1964.⁶ Den tyngste finansielle kilde var da også i starten «Office for Economic Opportunity», og hovedfokus lå på sammenhengen mellom arbeid, inntekter, utgifter og fattigdom. Med åra har flere temaer kommet til, og panelet har blitt mer og mer multidimensjonelt, men fortsatt i stor grad rettet mot å finne og studere årsaker og dynamikker bak fattigdom.⁷ Familiestruktur, økonomiske levekår i bred forstand, samt helse, har vært sentrale hovedtemaer og satsingsområder. Dette gjenspeiles gjennom at finansørene er en rekke ulike fond, offentlige instanser og departementer. Med åra har den største bidragsyter blitt «National Science Foundation».

Opprinnelig var utvalget på 5000 amerikanere, barn, kvinner og menn, og deres hushold. I henhold til fokus på fattigdom var 2000 av disse et utvalg av lav-inntektsfamilier. Årlig telefonintervjues en person i husholdet, «familieoverhodet», om husholdet som helhet og alle individene som tilhører husholdet. Bredden er størst for individdataene knyttet til «familieoverhodet», men når retrospektive spørsmål har vært stilt, er også ektefelle/samboer intervjuet personlig. Tilfanget av nye hushold skaffes ved at alle som flytter ut av et hushold – ved skilsmisse eller at barn vokser opp og flytter ut – følges videre, og deres nye hushold blir en del av panelet. I 1995 var således utvalget vokst til 8700 hushold, og PSID hadde til da fulgt 50 000 individer, hvorav en stor del i 27 år.

Hovedvekten av temaene som PSID dekker gjennom årlige intervjuer, er av demografisk og økonomisk karakter. Kjernetemaene i panelet er: Inntektskilder og -størrelser, fattigdom, overføringer fra offentlige og private, andre finansielle og økonomiske temaer som for eksempel skatter og overføringer internt i familien, familiestruktur, familieendringer og demografi, arbeidsmarkedsatferd, tidsbruk i hjemmet, boligstandard, utgifter til bolig og mat, helse, mobilitet og flytteeatferd, samt sosio-økonomisk bakgrunn. Panelet har i tillegg innsamlet data om en rekke andre temaer over flere år, eller ved én bestemt bølge. For eksempel finnes det data om paneldeltakernes militære kamperfaring (!), utdanning, spareatferd og formuesoppbygning, pensjoneringsatferd og -planer, barnepass, kjennetegn ved husholdets bolig og nabolag, kompetanseoppbygging og opplæring gjennom arbeidsplassen, samt økonomisk status hos, og overføringer fra, slekt. På 90-tallet har spesielt de eldre paneldeltakernes helse og utgifter til helse blitt dekket på bred basis. PSID har gjennom åra bidratt til enormt mye forskning, og per i dag finnes det en stor samling vitenskapelige artikler, bokkapitler og bøker som har benyttet seg helt eller delvis av data fra PSID, eller omhandler metodiske og tekniske sider ved panelet. Vi skal ikke her ta for oss alle de temaer og problemstillinger som har blitt forsket på ved hjelp av disse paneldataene, men viser til at Institute for Social Research, University of Michigan, operer med hele 39 kategorier av temaer. Inntekt er den klart omfangsrike kategorien. Det finnes godt over 300 publikasjoner med bakgrunn i PSID-data som enten kan anses som inntektsstudier, eller som tar for seg forholdet mellom inntekt på den ene sida og demografiske overganger og andre levekår på den andre. Andre typer studier som har medført mye rapportering, er arbeidskraftundersøkelser, kvinnestudier, studier av husholdsinntekt, arbeidserfaring, rasemessig og etnisk ulikhet, familie-

⁶ The Economic Opportunity Act, 1964.

⁷ «[T]he [Economic Opportunity] Act ... strikes at the causes, not just the consequences of poverty.» Lyndon B. Johnson, (Public Papers of the Presidents of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1966.)

sammensetning og fattigdom. En sammenslåing av beslektede temaer viser at foruten inntekt og økonomiske levekår er temaer som omhandler arbeid, arbeidsliv og utdanning, demografi, fattigdom og offentlig støtte (social security) mye behandlet. Andre temaområder som bør nevnes er helse, geografisk mobilitet, bolig, aldring og pensjonering, omsorg for barn og velferdsproduksjon i hjemmet.

Tilgjengeligheten til data fra PSID er svært god. Størsteparten av dataene er tilgjengelig gjennom internett, og det er ingen restriksjoner på bruk av disse dataene. Dette gjelder da særlig data om hovedtemaene som inntekt og demografiske endringer. PSID kan tilby en rekke spesialdesignede filer for studier av mer spesielle temaer, men av personvern-hensyn er enkelte av disse ikke tilgjengelig uten avtale med University of Michigan.

Når det gjelder nasjonale komparative analyser med bruk av PSID, er dette blant annet gjennomført av Aaberge et. al. (1996), som har studert inntektsulikhet og inntektsmobilitet i USA og de skandinaviske land over tid. Det er på 1990-tallet også gjennomført en rekke studier av inntektsdynamikk og økonomiske levekår hos eldre amerikanere og tyskere, noe vi skal ta for oss etter en presentasjon av det tyske sosio-økonomiske panelet SOEP.

5.2 Det tyske sosio-økonomiske panel (SOEP)

Det tyske sosio-økonomiske panelet ble igangsatt i 1984 i daværende Vest-Tyskland, og utvidet til også å inneholde et utvalg av hushold i det tidligere Øst-Tyskland i 1990. I 1994 og i 1995 ble panelet i tillegg supplert med to nye utvalg med immigranter. I dette panelet følges *alle* individer i husholdet, og alle over 16 år blir personlig intervjuet. Kun «familieoverhodet» besvarer spørsmål på husholdsnivå, omkring husholdets økonomi, inntekter og overføringer og bolig. Disse gir også opplysninger om barna i husholdet. De personlige intervjuene retter seg mot individuelle karakteristika og spesielt subjektive vurderinger (Wagner, Burkhauser og Behringer 1993:430). I hovedsak gjennomføres intervjuer ved besøk.

SOEP ble designet slik at det består av to utvalg. Ett består av hushold med innvandrere fra de største immigrantgruppene i Vest-Tyskland i 1984: tyrkere, greker, jugoslaver, spanjoler og italienere. Det andre utvalget er et representativt utvalg av hushold i den tyske befolkning hvor «familieoverhodet» ikke er fra de ovennevnte nasjoner. Sammenslåingen med Øst-Tyskland medførte dermed at panelet siden 1990 har bestått av tre utvalgsgrupper. Opprinnelig, det vil si i 1984, var utvalget på 12 290 personer fordelt på 5921 hushold. Av disse hadde 1393 hushold «familieoverhode» fra en av de fem største immigrantnasjonene. Med opprettelsen av panelet for det tidligere Øst-Tyskland i 1990 kom 2179 hushold, med 4453 personer, til. Når medlemmer av hushold i panelet fyller 16 år, blir de også paneldeltakere og årlig intervjuet. Det samme gjelder personer over 16 år som blir medlem av et slikt hushold, for eksempel gjennom samboerskap og giftemål. Avgang fra panelet skjer kun ved flytting ut av Tyskland, eller ved dødsfall. SOEP følger personer over 16 år som forlater husholdet og danner eget, eller blir medlem av et annet, hushold. I 1996 fulgte SOEP 6894 hushold, det ble intervjuet 13 511 voksne og innsamlet informasjon om 3993 barn.

SOEP hadde sitt utspring i tre tyske universiteters samarbeidsprogram på sosialpolitisk forskning med basis i mikroanalytiske data. I perioden 1984–90 var panelet drevet av dette programmet – Sonderforschungsberiech 3 (SFB3): Mikroanalytische Grundlagen der Gesellschaftspolitik. Fra 1990 har panelet blitt organisert og drevet av en prosjektgruppe (SOEP) ved Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW). Fram til 1990 var SOEP finansiert av Deutsche Forschungsgemeinschaft. Deretter har DIW mottatt støtte for drift og organisering av panelet fra en føderal/statlig forskningskommisjon (Burkhauser 1991:1).

Hovedtemaene for panelet er husholdssammensetning, yrkes- og familiebiografi, arbeidsmobilitet, lønnsutvikling, boligstandard og levekår, regional mobilitet, helse og personlig tilfredshet. I tillegg dekkes gjennom temamoduler paneldeltakernes sosiale sikkerhet, utdanning og opplæring, tidsbruk, familie og privat tjenesteyting, samt spareatferd og økonomiske goder i husholdene. I tillegg til tradisjonelle demografiske variabler kartlegges slik både en stor mengde objektive levekårsmål, samt subjektive mål på tilfredshet, oppfatninger og meninger rundt ulike livsområder (Wagner, Burkhauser og Behringer 1993:429-30).

For å sikre personvernet til paneldeltakerne ved bruk av data fra SOEP i land med mindre streng personvernslovgivning enn Tyskland, har det blitt opprettet en offentlig tilgjengelig versjon av panelet. Denne offentlige tilgjengelige brukerfilen («GSOEP Public Use File») er gratis for akademiske forskningsmiljøer, men bruken er regulert fra DIWs side og forutsetter kontrakt om bruken av data fra panelet. Personvernet er her sikret ved at enkelte variabler er tatt ut, noe som minsker muligheten for identifisering på individnivå. Fra SOEPs side organiseres det opplæring av forskere som skal benytte panelet, og det utgis stadig fornyet materiell til hjelp for nye og etablerte brukere. DIWs samarbeid med utenlandske forskningsmiljøer for å sikre en god bruk av SOEP i komparative analyser har medført at variabelnavn og dokumentasjon knyttet til ekstern bruk av den offentlige brukerfilen også finnes i engelsk utgave. Innafor og utenfor Tyskland er det totalt over 200 forskningsgrupper som benytter seg av data fra SOEP. Det er utgitt drøye 1700 artikler, papers og andre typer publikasjoner tilknyttet dette panelet, hvorav vitenskapelige og metodiske artikler utgjør hovedtyngden. Mesteparten av dette er utgitt på tysk (70%). Publikasjonene gjenspeiler det multidimensjonelle designet, og et utall temaer har blitt gjenstand for analyser. Det at panelet består av tre utvalg, har gjort det spesielt velegnet til å studere forskjeller mellom tyskere i det tidligere Øst- og Vest-Tyskland og innvandrergrupper.

Det har på 90-tallet blitt gjennomført et omfattende arbeid for å gjennomføre komparative analyser av inntektsdynamikk og velferd hos eldre på basis av nettopp SOEP og PSID. Vi ønsker å benytte dette som eksempel på de muligheter, og de utfordringer, som komparasjon ved hjelp av paneler fra ulike land reiser, med de komplekse datakilder som multidimensjonelle paneler med informasjon både på individ- og på husholdsnivå gir. Under prosjektet «Cross-National Studies in Aging» ved Syracuse University, New York, er det i samarbeid med DIW og Survey Research Center, University of Michigan, blitt designet en longitudinell database med sammenlignbare data fra de to panelene; «The Syracuse University PSID-GSOEP Equivalent Data File». Databasen, som skal gjøre det enklere for forskere også uten lang erfaring i bruk av slike data å gjøre dynamiske studier av inntekt og levekår, inneholder inntekts-, levekårs- og demografiske data om både amerikanske og tyske paneldeltakere i alderen over 50 år (Daly og Butrica 1994:5). I denne sammenhengen er det også designet en oversatt, engelsk versjon av det tyske panelet, og dokumentasjon om

SOEP har også blitt oversatt. Det legges årlig inn nye bølger fra PSID og SOEP, det utvikles nye sammenlignbare variabler, inntektsmål, makroindikatorer for de to landene og ulike vekter og ekvivalensskalaer. Det er også utviklet konstruerte variabler som ikke finnes i de originale panelene. Dette er sammensatte inntektsvariabler som tar hensyn til de ulike skattesystemene og ulike typer ekvivalensskalaer for husholdsinntekt osv. Utvikling av slike variabler er et komplekst og tidkrevende arbeid, og ved at denne type data legges inn i databasen er det langt enklere for utenforstående forskere å benytte seg av mulighetene koblingen mellom panelene gir (Daly og Butrica 1994:10, Goodin m.fl. 1999).

5.3 European Community Household Panel (ECHP)

Bakgrunnen for opprettelsen av dette felleseuropeiske levekårspanelet var et ønske om å kartlegge de økonomiske og sosiale konsekvensene av endringer etter innføringen av et felles økonomisk marked i Europa etter Maastricht-avtalens inngåelse (Eurostat 1996:7). ECHP er designet som en standardisert levekårsundersøkelse som blir innsamlet parallelt i de fleste av EUs medlemsland. Som vi pekte på tidligere, er det norske levekårspanelet konstruert med tanke på sammenligning med data fra ECHP når det gjelder inntekt, bolig og arbeid. Hovedmålsettingen for ECHP er å gi sammenlignbare mikrodata for inntekt i medlemslandene, og det er lagt spesiell vekt på å kartlegge økonomisk aktivitet og inntekt hos *alle* voksne i panelhusholdene.

ECHP er delvis designet for å utfylle informasjon på EU-nivå i forhold til to andre store undersøkelser. Disse er arbeidskraftsundersøkelsen Labour Force Survey (LFS) og husholdningsøkonomiundersøkelsen Household Budget Surveys (HBS). Disse undersøkelsene er imidlertid ikke standardisert i henhold til design, metoder, struktur, begrepsbruk og prosedyrer i samme grad som ECHP (Eurostat 1996:9). Selv om HSB gir inntekt på husholdsnivå, er det i største grad husholdets forbruk som kan benyttes i komparative analyser av disse dataene. Blant annet henger dette sammen med at inntektsdefinisjoner og -mål ikke er standardiserte mellom de ulike landenes nasjonale undersøkelser. (Eurostat 1996:9)

Før oppstarten av ECHP i 1994 var det flere av medlemslandene som allerede hadde gående sosio-økonomiske paneler. For de landene som ikke hadde et slikt instrument for å studere og overvåke den nasjonale utviklingen av de sosiale og økonomiske forhold, ga panelet muligheter til dette, i tillegg til å sammenligne utviklingen med den i andre europeiske land. ECHP er i prinsippet 14 representative, parallelle paneler som inneholder en kjerne av sammenlignbare variabler på hushold og individnivå.⁸ De nasjonale institusjonene som står for innsamlingen – The national Data Collection Units (NDUs) – er også pålagt å følge ulike prosedyrer og retningslinjer i innsamling og behandling av data, men ulike nasjonale lovverk, paneltradisjoner og rutiner gjør at det er en viss variasjon mellom landene når det gjelder omfang av undersøkelsen og hvilke temaer som belyses. Vi vil i den videre

⁸ Belgia og Nederland har tilpasset eksisterende levekårspaneler til å dekke ECHP.

framstillingen kun referere til den faste kjernen av spørsmål som er lik mellom landene, det vil si de data som Eurostat mottar fra de ulike NDUer og som organiseres som årlige bølger.

Temaene i ECHP er inntekt og formue, bolig, forbruksgoder, arbeid, utdanning, helse, sosiale relasjoner, migrasjon og tilfredshet med ulike livsområder. Intervjuene utføres ved besøk, i den grad det er mulig. Første bølge besto av 41 spørsmål og 141 variabler på husholdsnivå, og 197 spørsmål og 403 variabler på individnivå. (Eurostat 1996:55) På husholdsnivå innsamles data om demografiske endringer, flytting, boligforhold, leie- og eieforhold av bolig, forbruksgoder, økonomisk situasjon, gjeld og renteutgifter, inntektskilder for husholdet og månedlig nettoinntekt for hele det foregående år, samt offentlige overføringer og inntekter til husholdet som helhet. Det har i de videre bølgene blitt gjort enkelte endringer for å forbedre panelet, men disse er forsøkt holdt på et minimum for å sikre sammenligningsgrunnlaget og stabilitet over tid (Eurostat 1996:59). Én voksen person i husholdet blir intervjuet på vegne av hele husholdet, og alle husholdsmedlemmer over 16 år besvarer det personlige intervjuet. På individnivå er konsentrasjon lagt på økonomisk aktivitet, arbeid, arbeidssøking, omsorg og sosiale relasjoner, inntekt og helse. I bølge 1 ble en rekke biografiske data innsamlet. Disse dekket paneldeltakernes tidligere demografiske og migrasjonsmessige historie, samt tidligere arbeid, utdanning og opplæring. Videre stilles det også spørsmål om tilfredshet rundt arbeidssituasjon, økonomisk situasjon, utdanningsnivå, fritid og lignende. (Eurostat 1996:11-14) Det at alle personer over 16 år i husholdet årlig blir intervjuet om økonomiske aktiviteter, eventuelle endringer og ulike inntektstyper for hver måned i det foregående år, og at det innsamles data på husholdsnivå, gjør at ECHP kan gi svært gode logitudinelle inntektsdata.

Eurostat er ansvarlig for driften av ECHP, men selve innsamlingen utføres av nasjonale institusjoner, i hovedvekt nasjonale statistiske byråer. Disse bearbeider det nasjonale materialet og videresender materialet under ECHP videre til Eurostat, som organiserer og samordner de nasjonale undersøkelsene til årlige bølger. Første bølge, som ble innsamlet i 1994, inneholdt 60 000 hushold med 130 000 personer over 16 år, fordelt på 12 europeiske land.⁹ Utvalgsstørrelsen i de respektive nasjoner er dels avhengig av innbyggertallet, nasjonale regelverk (Tyskland har strenge reguleringer og tillater ikke at data om mer enn 5000 hushold blir benyttet utenfor landets granser) og dels på de ressurser de nasjonale aktørene har til rådighet. Utvalgsstørrelsen varierer dermed fra land til land, men de er alle representative for den nasjonale befolkningen som helhet. Tradisjonelt har nasjonale datasett vært problematiske å benytte, fordi sammenlignbarheten har vært problematisk. ECHP benytter imidlertid det samme spørreskjemaet i de ulike medlemslandene og minsker dermed drastisk problemer knyttet til sammenlignende analyser. Videre er paneldesignet, gjennomføringsmetodikk og tekniske prosedyrer samordnet (Eurostat 1996:8). Som nevnt har SSB langt på vei benyttet seg av ECHP i utformingen av spørsmål og definisjoner i det norske levekårspanelet. Dermed er også grunnlaget lagt for komparative analyser av Norge og land innefor EU.

Målsettingen om at ECHP skal være demografisk representativt over tid for befolkningen i medlemslandene, opprettholdes gjennom at tilgangen på nye hushold tar utgangspunkt i det opprinnelige utvalget. Barn født inn i utvalget blir intervjuet fra året de fyller 16, og personer fra utvalget som oppretter nye hushold følges videre. Responsraten i første bølge

⁹ Østerrike og Finland har kommet til ved senere bølger.

(1994) varierte sterkt mellom landene, fra om lag 90 prosent i de syd-europeiske medlemsland, til 50 prosent og lavere i enkelte av de nord-europeiske land (Nederland, Tyskland og Luxembourg). (Eurostat 1996:36)

Europakommisjonens ulike generaldirektorater (DG) har vært, og er, de tyngste brukerne av ECHP. DG V, med ansvar for sysselsetting, industrielle relasjoner og sosiale saker, og DG II, med ansvar for økonomiske og finansielle oppgaver, benytter ECHP til kartlegging og overvåkning av velferds- og arbeidsmarkedsspørsmål. Eurostat (1996:53) framhever spesielt generaldirektoratenes konsentrasjon om å benytte ECHP til å jevnlig rapportere om trekk ved ufaglært og lavt betalt arbeid, langtidsarbeidsledighet, bevegelser ut og inn av arbeidslivet, sysselsetting, helse, demografi, utdanning, og effekter av medlemslandenes sosialpolitikk. Videre er konsentrasjonen om generell inntektsfordeling utdypet med spesiell vekt på grupper med lav inntekt. Det multidimensjonelle designet gjør at Kommisjonen kan kartlegge både inntektsmessig fattigdom og andre former for fattigdom og sosial eksklusjon i EU fra år til år (Eurostat 1996:53).

Så langt har tilgangen vært begrenset til ulike brukere internt i EU, samt EU-finansierte forskningsprogrammer. Foruten den bruken som de nasjonale institusjonene har av de data de selv samler inn, og Eurostats og EU-kommisjonens bruk av panelet i kartleggingen og overvåkingen av den sosiale og økonomiske utviklingen innen medlemslandene, er det, i henhold til den informasjonen vi har tilgjengelig, foreløpig kun EU-finansierte forskningsprogrammer som har benyttet seg av panelet. Disse er imidlertid svært omfattende og inneholder en rekke ulike prosjekter.

ECHP ble som nevnt startet i 1994, og til nå er det sluppet kun to bølger fra dette panelet. Det er forholdsvis lite forskning som til nå er gjennomført, og lite forskningspublikasjoner som er utgitt. Forskingen som er gjennomført har i hovedsak konsentrert seg på analyser av tverrsnittsdata fra ECHP, da det må frigjøres flere bølger før dynamiske studier kan gjennomføres. Konsentrasjonen fra Eurostats side de første åra har vært rettet mot å etablere og sikre datakvaliteten til ECHP, ikke å åpne for tilgang fra eksterne brukere. De tilgjengelige filene med paneldata fra alle landene har vært av begrenset omfang, og strenge datasikkerhetsforanstaltninger har medført at full tilgang til hele panelet har krevet at arbeidet fysisk har måttet gjøres hos Eurostat. Det press som Eurostat har hatt fra eksterne forskere og institusjoner om tilgang på ECHP-data, har medført at det fra 1998 har vært arbeidet med å bygge opp databaser og regelverk som tilfredsstillende EUs lovgivning knyttet til statistisk anonymisering, og de ulike medlemslandenes egen lovgivning på området. (Eurostat 1998:4-5) Disse databasene for eksterne brukere kan benyttes etter avtale med Eurostat. De tre første bølgene (åra 1994–96) skal foreligge til bruk for eksterne brukere i løpet av 1999.

SSB har lagt opp til at cirka halvparten av spørsmålene i ECHP dekkes gjennom levekårspanelet med god sammenlignbarhet (SSB 1996:43). De spørsmål som ikke dekkes i den opprinnelige planen, er i hovedsak knyttet til temaer som forholdet jobb-utdanning, pensjonsforsikring, arbeidssøkeres vurderinger rundt ønsket jobb, jobbsjanser og søkeratferd, samt helse og bruk av helsetjenester. Områdene inntekt, arbeidsmarked, utdanning og boligforhold er spesielt vektlagt i det norske panelet, som i ECHP (SSB 1996:42). En vesentlig forskjell er at i det norske levekårspanelet er det individer som er trekkenhet, men i ECHP er det hele husholdet som intervjues. Dette innebærer ulikheter i datatilfanget på husholdsnivå.

Et eksempel på et allerede virksomt komparativt forskningssamarbeid, basert på forløpsdata fra ulike land i Europa, er Fafos innsats i det EU-finansierte Targeted Socio-Economic Research (TSER). Dette programmet er inndelt i tre temaområder, hvor Fafos deltar i ett av 35 prosjekter som retter seg mot studier av sosial integrasjon og sosial eksklusjon i Europa; «Family structure, labour market participation and the dynamics of social exclusion». Her samarbeider Fafos i et nettverk av forskere fra Østerrike, Tyskland, Hellas, Portugal og Storbritannia og gjennomfører komparative studier av sosial eksklusjon og fattigdom, blant annet ved hjelp av data fra ECHP og SSBs levekårsundersøkelser fra midten av 90-tallet. En rekke av prosjektene i TSER benytter seg helt eller delvis av data fra ECHP. TSER har som én av flere målsettinger å finne mulige svakheter, problemer og muligheter for forbedringer av ECHP, og slik sett legge grunnen for økt innsats i komparativ velferdsforskning i Europa. Som et eksempel på den forskning som utføres på basis av Fafos TSER-tilknytning, kan Lians, Enjolras' og Lødemels sammenligning av fattigdom og sosial eksklusjon i Norge, Danmark, Nederland, Frankrike og Storbritannia (1999) nevnes.

5.4 Muligheter for komparative analyser

Vi har nå tatt for oss to nasjonale levekårspaneler og et felleseuropeisk prosjekt som samordner parallelle, sammenlignbare paneler i 14 EU-land. Videre vil vi nå ta opp i hvilken grad disse løpende panelene åpner for komparative studier av inntekt og levekår i Norge og andre land, og ikke minst hvilke typer temaer som kan være av interesse. Det vil bli lagt vekt på at komparative studier ved hjelp av levekårsdata på husholds- og individnivå kan ha interesse både som et middel for å sammenligne velferdsnivå, -utvikling og politikk i ulike land, og at man gjennom denne typen studier også muliggjør en bedre forståelse av de intra- og internasjonale prosesser og mekanismer som skaper ulikhet i inntekt og levekår mellom landene og internt i de enkelte land.

Som vi har sett har denne typen sosio-økonomiske panelstudier i stor grad vært opprettet som et instrument til å kartlegge inntektsutviklingen og fordelingen i befolkningen over tid. Kartlegging av inntektsfattigdom og sosial eksklusjon, samt årsakene til dette, har i et velferdsperspektiv vært en svært viktig beveggrunn for satsing på slike paneler. Satt på spissen kan det hevdes at erfaringene med panelene etter hvert har bidratt til at flere og flere dimensjoner ved velferden til personer og hushold har blitt innsamlet, slik at de i større grad har blitt multidimensjonelle. Slik sett har de nærmet seg det vi kjenner som tradisjonelle nordiske levekårsundersøkelser, men med det fortrinn at panelene følger de samme mennesker og hushold over tid. Den, om enn noe begrensede, vektlegging av å undersøke paneldeltakernes tilfredshet med ulike levekår, åpner for å studere i hvilken grad paneldeltakerne har preferanser som retter seg mot å endre sine livsbetingelser. En slik tilnærming gjør det mulig å studere sosial mobilitet med utgangspunkt både i de ressursmessige muligheter og begrensninger den enkelte står overfor i planlegging og utformingen av sin egen framtid, og i forhold til de vurderinger den enkelte har av sine nåværende ressurser.

Konsentrasjonen på temaer er også noe man gjenkjenner på tvers av landegrensene. Delvis er dette uttrykk for faktiske intranasjonale velferdsfordelinger som må forklares, og delvis

søker (selvfølgelig) forskere å studere i hvilken grad dette er internasjonale fenomener og sammenhenger. Konsentrasjonen rundt overgangen mellom ulike faser i livet, knyttet til alder og sentrale arenaer (for eksempel fra ungdom til voksen), tilstander (for eksempel fra frisk til syk, ut og inn på arbeidsmarkedet) og statuser (for eksempel fra enslig til gift, fra barnløs til foreldre) – og den innvirkning dette får på kort og lang sikt for den enkeltes velferd og muligheter til å selv bedre sin situasjon, står sentralt. Særlig er tilknytningen til arbeidsmarkedet, demografiske endringer i husholdene og ulike sider ved eldring sentrale temaer knyttet til inntektsmengder og -typer.

I forhold til komparative studier vil vi understreke et essensielt metodepoeng: Denne typen forskning krever at det som sammenlignes, er sammenlignbart. For komparative analyser ved bruk av sosiale indikatorer innebærer dette at indikatorene må referere til tilstander eller fenomener som kan forventes å ha den samme velferdsmessige betydning i de land som sammenlignes. Indikatorene må også måles på en måte som gjør dem sammenlignbare. For eksempel vil ikke det samme inntektsmål på individnivå være direkte sammenlignbart mellom land med hovedvekt av naturalhusholdning, og industrielle eller post-industrielle land med høy grad av markedsøkonomi, hvis inntekt skal benyttes som direkte velferdsmål. Hvis man derimot skal sammenligne levekår i land hvor institusjoner anses som sammenlignbare, og forskjeller dermed kan anses som et uttrykk for ulik velferd mellom landene, for eksempel boligstandarden i de nordiske land, er man avhengig av at indikatorene som benyttes i de ulike landene er sammenfallende.

Å utføre gode komparative studier ved hjelp av så komplekse data som sosio-økonomiske paneler, krever støhet i bruken av metoder og data. Komparative livsløpsanalyser og dynamiske tilnærminger er metodisk og ressursmessig krevende. Samordning av variabler, indikatorer og velferdsmål på tvers av ulike landegrenser er utfordrende, men gir uten tvil nye innsikter (Goodin 1999). Å bevege seg inn på de generelle metodologiske og spesielle forskningstekniske problemer som komparative analyser av slike data reiser, nødvendiggjør en langsiktig satsing på oppbygging av bred kompetanse. Komparativitet krever store kunnskaper omkring de ulike institusjonelle forhold som utgjør muligheter og begrensninger for mennesker fra land til land. Dette fordrer at man benytter eksisterende internasjonale forskningsmiljøer og -nettverk i oppbyggingen av kompetanse og i utvikling og gjennomføring av forskningsprosjekter. Fafo er involvert i flere relevante internasjonale prosjekter.

6 Problemstillinger og prosjektforslag

Målet med de prosjektene som foreslås her er å belyse de prosesser, det vil si preferanser og årsaker, som fører fram til observert inntekts- og levekårsfordeling, innfor den ramme Statistisk sentralbyrås levekårspanel setter.¹⁰ Familieøkonomi, kjønnsforskjeller, overganger mellom livsfaser og hopninger av dårlige levekår er alle temaer hvor analyser av dynamikken mellom inntekt og andre levekår over tid kan være fruktbart. De levekårsområder som vil stå sentralt er bolig, helse, arbeid og inntekt/økonomi. Dette er områder som er best dekket i SSBs levekårspanel. Vi understreker at for å gjennomføre statistiske analyser på paneldata, kreves kunnskap og ferdigheter som Fafø delvis har. Det vil være en prioritert oppgave å styrke disse ressursene i tilknytning til forskningen på dette feltet.

Familieøkonomi, med særlig henblikk på barnefamiliers økonomiske atferd, er viktig og interessant av flere grunner. For det første fordi barnas velferd er avhengig av foreldrenes velferd. Dårlige levekår i barnefamilier kan derfor gi problemer videre i livsløpet. For det andre er det et velkjent fenomen at mange småbarnsfamilier sliter økonomisk, på bakgrunn av at de ofte har hatt store investeringer i bolig og utdanning. For det tredje avstedkommer barnefødsler nye krav, nemlig omsorg for og forsørgelse av barna, med de tidsmessige og økonomiske kostnader dette innebærer. Det blir nødvendig å tilbringe mer tid i hjemmesfæren, og dette skal balanseres med de goder som direkte og indirekte skaffes gjennom offentlige tilbud og overføringer og markedsarbeid. Den økonomiske fordelingen internt i husholdet er derfor vesentlig. Ikke minst fordi man kan forvente at denne fordelingen kan ha uforutsette konsekvenser for inntekts- og levekårsnivået videre i livsløpet etter skilsmisser og samlivsbrudd. De ulike måter å organisere denne balansegangen på i barnefamilier, kan altså få vesentlig betydning for inntekt og levekår på kort og lang sikt. Spesielt viktig er kvinners arbeidsmarkedsatferd i denne fasen. I USA er det for eksempel vist at avbrudd i yrkeskarrieren kan ha store negative konsekvenser for framtidige karrieremuligheter. Slik vil det ikke nødvendigvis være i det norske, kjønnsdelte arbeidsmarkedet.

Problemstillinger knyttet til livsfaseoverganger kan deles i tre typer. Den første er rettet mot å studere hendelsesforløp; hvordan gjennomløper individer og grupper av individer livsfaser og overgangene mellom dem? I hvilken rekkefølge skjer statusendringene, og hvor lenge varer tilstander av ulik karakter? Den andre typen problemstillinger er rettet mot å

¹⁰ Det bør bemerkes at en satsing på å studere forholdet mellom inntekt og levekår over tid også åpner for å studere kort- og langsiktige effekter av endringer av politikk, og innføring/fjerning/ending av tiltak rettet mot deler av den norske befolkningen. En slik innfallsvinkel er imidlertid holdt utenfor her. Dette fordi forskning på, og evaluering av, politiske tiltak og ordninger bringer inn en rekke omfattende forskningsmessige problemer. Som eksempel kan nevnes at denne typen virksomhet må blant annet ta utgangspunkt i de målsettinger som er uttrykt for ulike tiltak og vurdere effektene opp mot disse. Dette ville være å starte i gal ende ved en satsing på dynamisk levekårsforskning, men på noe lengre sikt vil det selvfølgelig åpne seg store muligheter for denne typen virksomhet med utgangspunkt i bruk av levekårspanelet.

kartlegge de levekår individer, hushold eller grupper har i fasene, samt å forklare hva som ligger bak den observerte fordelingen av levekår: I hvilken grad kan overganger og levekårsutfall føres tilbake til ulike preferanser, og i hvilken grad kan de relateres til strukturelle føringer? Her vil både gjennomføringen av tidligere livsfaser og de ressurser man har hatt med seg inn i fasen eller overgangen mellom to faser, stå sentralt. Videre bør man reise en tredje type problemstillinger som er rettet mot å studere hvordan både hendelsesforløp og levekår i slike faser spiller inn på inntekt og levekår videre i livsløpet. Skaper levekårsproblemer tidlig i livsløpet langvarige problemer? I hvilken grad forplanter tidlige forskjeller seg i det videre løpet, og i hvilken grad henger dette sammen med ulikhet i preferanser?

Vi konsentrerer oss her om «kritiske» overganger mellom livsfaser: Etableringsfasen; overgangen ungdom-voksen, og pensjoneringsfasen; avgangen fra arbeidslivet. Denne typen overganger kan anses som «kritiske», fordi de valg den enkelte gjør og de ressurser som skaffes til veie i disse periodene vil kunne ha stor innvirkning på den enkeltes inntektsmuligheter og levekår senere i livet. Slike faser er overganger mellom sentrale institusjoner som preger de ulike fasene, og det vil være en risiko for at man ikke får «fotfeste» i den nye institusjonen. Hvilke muligheter den enkelte står overfor i valg mellom ulike nivåer av levekår og forskjellige livsstiler vil ofte være avhengig av den bakgrunn og de ressurser man bærer med seg. Får man ikke tilgang til, eller velger bort, utdanning i overgangen ungdom-voksen, kan dette medføre en større sannsynlighet for sosial eksklusjon og et lavere inntektsnivå senere i livet. Tvinges man tidlig ut av arbeidslivet på grunn av sykdom eller annen form for ufrivillig avgang, kan dette få stor innvirkning på inntektsnivået i alderdommen. Men slike overgangsfaser bør ikke kun anses som tidsperioder hvor den enkelte «samler» allmenne eller knappe ressurser. Selve måten fasen gjennomføres på kan også være viktig for inntekten og levekårene senere i livet, og den livsstil, de livsstrategier og de levekår man har og lever i forhold til i overgangsfasene, kan også spille inn på senere velferd.

6.1 Skisse 1: Familieøkonomi

Tema er kort- og langtidskonsekvenser av variasjonen i småbarnforeldres arbeidsmarkedsatferd. De spørsmål som blir reist er relatert til hvordan barnefamilier tilpasser sin økonomiske atferd ved familieførøkelse og omsorg for småbarn, og de effekter disse tilpasningene gir på familienes og individenes arbeidsmarkedsatferd, trygdeatferd og økonomiske levekår over tid. Ved å benytte SSBs levekårspanel og registerdata på individ- og husholdsnivå, kan vi analysere hvordan valgte og påførte økonomiske tilpasninger blant småbarnsfamiliene skaper forskjeller i arbeidsmarkedstilknytning og økonomiske levekår mellom individer, og i og mellom familier, videre i livsløpet.

Bakgrunnen for denne ideen er de omfattende institusjonelle endringer knyttet til forholdet mellom familie, arbeidsliv og velferdsstat de siste tiår. Etablerte utviklingstrekk er endringer i kvinners yrkesdeltakelse, et mer fleksibelt arbeidsmarked, endrede familiemønstre, flere samlivsbrudd, skattepolitiske endringer, utbygging av offentlige velferdstilbud og overføringsordninger overfor barnefamiliene. Svært viktig her er hvordan disse trekkene

har skapt nye rammebetingelser for fordelingen av velferd internt i familiene, gjennom at kvinner har blitt mer økonomisk uavhengig av sine ektemenn. I forhold til målsettinger om full likestilling er det likevel et stykke igjen både når det gjelder det kjønnsdelte arbeidsmarkedet og fordelingen av det uformelle (omsorgs-) arbeidet i hjemmet.

Det hevdes ofte at småbarnsfamiliene enten har store problemer med knapphet på tid eller at de sliter med økonomiske problemer – eller begge deler. Det er imidlertid mulig at noe av ulikheten mellom barnefamiliene kan forklares gjennom at enkelte familier velger livsformer som gir negative utslag i de økonomiske levekårene, men som kompenseres gjennom andre former for velferdsgoder, for eksempel fritid.

Når et par får barn, øker familiens behov for omsorgsarbeid radikalt i en periode, og dette økte behovet kan møtes på ulike måter: Paret kan i varierende grad redusere sitt engasjement i det formelle lønnsarbeid for selv å ta seg av barna i større eller mindre grad, og de kan fordele en slik reduksjon av det formelle arbeid på forskjellig måte seg imellom. Typisk vil det dog være kvinnen som står for en eventuell helt eller delvis tilbaketrekking fra arbeidsmarkedet i kortere eller lengre perioder når barna er små.

Grovt kan vi snakke om et kontinuum av tilpasninger der den ene ytterligheten er representert ved at begge foreldrene opprettholder full yrkesaktivitet (bortsett fra uttaket av den obligatoriske permisjonstida), og der den andre ytterligheten er representert ved at kvinnen over en viss periode reduserer sin deltakelse i det formelle arbeidslivet.

Vi vil i dette prosjektet ta sikte på å studere variasjon i tilpasninger langs denne akse: Hva kan forklare at noen småbarnsforeldre velger den ene framfor den andre tilpasningen, hvilke umiddelbare konsekvenser får dette valget for parets økonomiske velferd (fritid og inntekt), og hvilke eventuelle langsiktige konsekvenser kan observeres for deres videre arbeidsmarkedsatferd og økonomiske velferd?

De umiddelbare omkostningene ved den første strategien kan tenkes å bestå i utgifter til barnepass og en generell knapphet på tid, mens en av de umiddelbare omkostningene ved den andre strategien er et lavere inntektsnivå, samtidig som kvinnen går glipp av mer indirekte goder som kan tenkes å følge med en full tilknytning til arbeidslivet. I vanlige inntektsstudier vil den andre tilpasningen framstå som om den innebærer et velferdstap, mens den i virkeligheten kan representere en rasjonell alternativ tilpasning.

Derimot vet vi svært lite om de valg og økonomiske tilpasninger som ble gjort med små barn i familien har langvarige effekter på familiemedlemmenes levekår. Et hovedspørsmål er den eventuelle betydningen for kvinnens arbeidsmarkedstilknytning og lønnsevne videre i livsløpet. Er det slik at en hel eller delvis tilbaketrekking fra arbeidslivet over en periode betyr en varig svekkelse av hennes framtidige muligheter i arbeidsmarkedet, eller spiller det liten rolle? Erfaringer fra for eksempel det amerikanske arbeidsmarkedet, der avbrudd i yrkeskarrieren ser ut til å kunne få store negative konsekvenser, kan ikke nødvendigvis generaliseres til det norske (svært kjønnsdelte) arbeidsmarkedet. En annen hovedgruppe av spørsmål knytter seg til risikoen for samlivsbrudd og de eventuelle økonomiske konsekvenser av dette for hver av partnerne. Endelig tar vi sikte på å undersøke eventuelle effekter på helsestatus, sykefravær og risiko for uførepensjonering.

De forskningsspørsmål som kan reises er:

- Hvilke typer økonomiske tilpasninger kan observeres hos norske barnefamilier ved familieforøkelser, og hvilke faktorer er bestemmende for hvilken type tilpasning som velges (trekk ved kvinnen alene eller ved begge partnerne)?
- I hvilken grad kan inntektsfordeling og -forskjeller blant barnefamiliene føres tilbake til valgte tilpasninger i arbeidsmarkedsatferd og balansen mellom formelt og uformelt arbeid?
- Hva er de langsiktige konsekvenser av de økonomiske tilpasninger som gjøres når barna er små på senere arbeidsmarkedstilknytning, risikoen for og konsekvenser ved samlivsbrudd, og for helsestatus og trygdeatferd?

6.2 Skisse 2: Etableringsfasen

Etableringsfasen er overgangen fra å være ungdom, tilhørende foreldrenes hushold, til å bli selvstendige økonomiske enheter gjennom utdanning og etablering på arbeids- og boligmarked. Det er dermed interessant i første hånd å reise spørsmål knyttet til ulike måter å gjennomføre fasen på. Den er, som andre livsfaser, kjennetegnet og definert av noen sentrale hendelser eller statusoverganger som markerer individets forhold til ulike institusjoner. Flytting fra barndomshjemmet, etablering på boligmarkedet, avslutning av utdanning, debut i arbeidslivet og dannelse av ny familie gjennom samboerskap, giftemål og barnefødsler, er noen slike hendelser som kan, men ikke må, definere overgangen ungdom-voksen. Tidspunktet for, rekkefølgen på og varigheten av slike hendelser og statusoverganger, er imidlertid varierende. Generelt har selve etableringsfasen i større grad blitt strukket ut i tid, og det har blitt rom for å velge flere ulike veier å «bli voksen på». «Den forlengede ungdomstid» og «post-fordistiske livsløp» er uttrykk som viser til at alder ikke er alene om å bestemme hvor i livsløpet man er. Variasjoner rundt gjennomføringen av etableringsfasen kan være uttrykk for ulike verdier og preferanser som gir seg utslag i parallelle livsformer. For eksempel kan disse være basert på forskjeller i individenes opplevelse av forholdet mellom individuell velferd og egne levekår. Disse livsformene kan være kjennetegnet av ulike strategier og livsstiler, og gi utslag i ulike livsløp.

Videre bør de økonomiske levekår man har i etableringsfasen undersøkes. Det er vel dokumentert gjennom inntekts- og levekårsstudier med tverrsnittsdata at personer i denne livsfasen kommer forholdsmessig dårlig økonomisk ut i forhold til resten av befolkningen. De økonomiske ressurser man har til rådighet er generelt svært viktig for muligheten til å oppnå gode levekår og, ikke minst, ha mulighet og frihet til å velge mellom ulike velferdsgoder. Det finnes imidlertid lite kunnskap om i hvilken grad de dårlige økonomiske levekårene i etableringsfasen er påtvunget eller selvvalgte, det vil si utslag av ulike valgte livsstrategier og livsløp. Vi vet også lite om i hvilken grad disse utslagene i dårlige levekår er uttrykk for midlertidige tilstander, eller om de er uttrykk for at deler av denne gruppen blir marginaliserte i en slik grad, og over så lange tidsrom, at det kan gi negative føringer for velferden til den enkelte videre i livsløpet.

Til slutt kommer spørsmål om hvordan denne fasen innvirker på den enkeltes velferd og økonomiske levekår videre i livsløpet. Kommer en skjevt ut i overgangen til å bli selvstendige økonomiske enheter og samfunnsmedlemmer, for eksempel ved alvorlige helseproblemer eller langtidsarbeidsledighet, vil risikoen for sosial eksklusjon og marginalisering senere i livsløpet kunne øke betraktelig. Hopning av levekårsproblemer tidlig i livet kan derfor skape varige velferdsproblemer. De valg individer gjør i etableringsfasen kan derfor være avgjørende for om de oppnår det de anser som det gode liv. For å sikre sin individuelle velferd for resten av livet, bør man i etableringsfasen gjøre de riktige valgene og velge de riktige livsstrategier. Det er imidlertid nødvendig å undersøke i hvilken grad en slik valgfrihet er et skjevt fordelt gode, om det å kunne sikre seg mot negative konsekvenser på lang sikt krever et rimelig velferdsmessig utgangspunkt, og om enkelte livsstrategier gir uintenderte negative effekter på lang sikt.

Forskningsspørsmålene er:

- I hvilken grad kan forskjellige måter å gjennomføre etableringsfasen på klassifiseres som ulike typer livsløpsstrategier?
- I hvilken grad kan observerte fordelinger i økonomiske levekår i selve etableringsfasen føres tilbake til ulike livsløpsstrategier?
- På hvilken måte spiller de økonomiske levekår og ulike livsstrategier i etableringsfasen inn på den enkeltes økonomiske levekår senere i livsløpet?

6.3 Skisse 3: Pensjoneringsfasen

Den senere delen av yrkeskarrieren og overgangen til pensjonering er en kritisk livsfase, der individuelle strategivalg og sosiale begivenheter må antas å kunne få stor betydning for de økonomiske og sosiale levekårene både på kort sikt i perioden fram mot den ordinære pensjonsalderen, og trolig også på lengre sikt i den resterende delen av livsløpet. Samtidig er det klart at tilfanget av ressurser som er bygget opp (eller slitt ned) gjennom det forutgående livsløpet har avgjørende betydning for hvilke muligheter og begrensninger som preger den enkeltes mulighet for å velge pensjoneringstidspunkt og pensjoneringsform.

Det har over de siste par tiåra vært en tendens til at den typiske avgangsalderen fra arbeidslivet synker i Norge – selv om konjunktursvingningene bidrar til å bryte et enkelt lineært mønster. Bare et mindretall av yrkesaktive 50-åringer kan i dag forventes å bli stående i standard fulltidsjobb helt fram til den ordinære pensjonsalderen. Et enda mer markert trekk er imidlertid at variasjonen («standardavviket») på avgangstidspunktet øker, og at veiene ut av arbeidslivet før ordinær pensjonsalder har blitt mer mangfoldige: Uføretrygden er den kvantitativt viktigste formen for tidligpensjonering i Norge – men den er langt fra den eneste. Ordningene med avtalefestet pensjon har blitt utvidet, og de dekker en større andel av arbeidsmarkedet enn tidligere. Store grupper i offentlig sektor har særaldersgrenser, og det finnes egne bedriftsvise førtidspensjonsordninger i ulike deler av det private arbeidsmarkedet.

I perioder har arbeidsledighetstrygden vært brukt i et betydelig omfang som en alternativ forsørgeskilde fram til ordinær pensjonsalder.

Utviklingen mot lavere pensjoneringsalder og mer differensiert pensjoneringsmønster kan med rette hevdes – i hvert fall delvis – å være et velstandsfenomen. Det er antakelig oppbyggingen av mer generøse pensjonsrettigheter og større private formuer som bidrar til å forklare at mange faktisk ønsker seg, og aktivt planlegger, et lengre otium etter en lang og krevende yrkeskarriere. Det kan imidlertid også i varierende grad være uttrykk for mer negative utstøtingsmekanismer fra arbeidsmarkedet: Helseproblemer og nedsliting, økte prestasjonskrav og omstillingspress, dårlige utsikter for eldre arbeidstakere til å kunne skaffe seg en ny jobb hvis den gamle forsvinner, o.l.

Ufrivillige jobbtap i den siste fasen av yrkeskarrieren på grunn av bedriftsnedleggelse, innskrenkninger eller sviktende helse innebærer antakelig en betydelig risiko for inntektsfall og økonomiske problemer både i perioden fram mot den ordinære pensjonsalderen og videre inn i alderdommen. Uansett graden av frivillighet vil det være usikkerhet og risiki knyttet til de valgene som treffes i overgangen mellom arbeid og pensjonering.

Både i forhold til forsøkene på å forklare variasjon i pensjoneringsatferd og i forhold til studiet av virkningene på fordelingen av økonomisk velferd inn i alderdommen, er det essensielt å bringe inn individenes familiemessige situasjon, og herunder ikke minst familiens samlede formuessituasjon, den eventuelle ektefellens arbeids- og pensjoneringsatferd samt risikoen for å bli enke-/enkemann.

Det er all grunn til å anta at fordelingen av formuesverdier som finnes blant en kohort, ved terskelen til pensjoneringen har innflytelse både på pensjoneringsmønstrene og på fordelingen av økonomiske ressurser som kohorten bærer med seg inn i pensjoneringen. Vi tenker her på et svært vidt formuesbegrep som inkluderer verdien av de offentlige og private pensjonsrettigheter som er oppbygget over livsløpet.

Følgende forskningsspørsmål er sentrale:

- Hvordan ser den totale fordelingen av formuesverdier ut blant de kohorter som nærmer seg pensjoneringen – og hvordan er den fordelt på ulike typer av formuesobjekter: boligformue, finansiell formue, pensjonsrettigheter i folketrygden og private pensjonsrettigheter.
- Hvilke mønstre karakteriserer arbeidsmarkedskarrierene til eldre arbeidstakere – risikoen for ufrivillig jobbtap, jobbskifte og lønnsutvikling?
- Hvilke typer av faktorer bidrar til å forklare valg av avgangstidspunkt – herunder vil vi ikke minst være interessert i betydningen av ektefellens arbeidsmarkeds-pensjoneringsstatus.
- Hvilke umiddelbare følger får yrkesavgang/pensjoneringen for familiens inntekts-situasjon?
- Hvilke mer langsiktige følger kan spores for individenes inntekts- og formuesnivå, og dermed for den generelle fordelingen av økonomisk velferd i alderdommen?
- Er det slik at variasjon i pensjoneringsatferd bidrar til å forsterke eller svekke den ulikheten i formuesverdier som kan registreres ved terskelen til pensjoneringen?

Referanser

- Allardt, Erik (1975), *Att ha, Att älska, Att vara*. Lund: Argos Förlag
- Allardt, Erik (1993), «Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research». I: Nussbaum, Martha og Amartya Sen, eds., *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press
- Andersen, Arne S. (1998), «Levekårsundersøkelsene i ny drakt.» *Samfunnsspeilet* nr. 2. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Andersen, Arne S. (1999), «Hopning av levekår. I: Birkeland, E., red, *Forskjeller i levekår. Hefte 2: Levekår og helse*. Notater 99/33. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Andersen, C. og J.G. Sannarnes (1997a), *Fordelingseffekter av det norske skatte- og overføringsystemet i et livsløpsperspektiv*. SNF-rapport 17/97. Bergen: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning
- Andersen, C. og J.G. Sannarnes (1997b), *Fordelingsvirkninger av trygdesystemet i et livsløpsperspektiv*. SNF-rapport 49/97. Bergen: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning
- Bojer, Hilde (1996), «Måling av tilgang til økonomiske goder for barnefamilier». Vedlegg 9 i NOU 1996:13: *Offentlige overføringer til barnefamilier*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste
- Borgeraas, Elling (1992), *Barnefamiliers økonomiske levekår: en kvalitativ studie*. NORD 1992:44. København: Nordisk Ministerråd
- Burkhauser, Richard V. (1991), *An Introduction to the German Socio-Economic Panel for English Speaking Researchers, Program Project Paper No. 1, Cross-National Studies in Aging*. Syracuse, New York: All-University Gerontology Center, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University
- Dahl, Espen og Pernille Vogt (1996), *Ensom og ulykkelig? Levekår og livskvalitet blant eldre*. Fafo rapport nr. 185. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Dale, Trine (1997), *Samordet levekårsundersøkelse 1997 – panelundersøkelsen*. Dokumentasjonsrapport. Notater 97/58. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Daly, Mary C. og Barbara A. Butrica (1994), *The Syracuse University Panel Study of Income Dynamics and German Socio-Economic Panel Equivalent Data File*, *Program Project Paper No. 16, Cross-National Studies in Aging*. Syracuse, New York: All-University Gerontology Center, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University

- Diener, E. (1994), «Assessing subjective well-being: Progress and opportunities.» *Social Indicators Research*, 31:2
- Djuve, Anne Britt og Kåre Hagen (1995), «Skaff meg en jobb!» *Levekår blant flyktninger i Oslo*. Fafo rapport nr. 184. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Ellwood, D. (1998), «Dynamic policy making: an insider's account of reforming US welfare». I: Leisering, L. og R. Walker, R. eds., *The dynamics of modern society*. Bristol: The Policy Press
- Elstad, Jon Ivar (1983a), *Sosial rapportering I: Sosial-indikator-bevegelsen. Oversikt og vurdering*. INAS-rapport 83:5. Oslo: Institutt for sosialforskning
- Elstad, Jon Ivar (1983b), *Sosial rapportering II: Temaer omkring en generell sosial rapport*. INAS-rapport 83:6. Oslo: Institutt for sosialforskning
- Elstad, Jon Ivar (1984), *Sosial rapportering III: Levekår – sammenheng og helhet*. INAS-rapport 84:1. Oslo: Institutt for sosialforskning
- Elstad, Jon Ivar (1987), «Kommentar til innledningen om levekårsbegrepet i samfunnsvitenskapen». I: *Levekårsforskning Konferanserapport*. Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning RSF, Helse-, miljø- og levekårsforskning, rapport nr. 3. Oslo: Institutt for sosialforskning
- Elstad, J.I. og K.R. Pedersen (1996), *Kunstnerens økonomiske vilkår. Rapport fra Inntekts og yrkesundersøkelsen blant kunstnere 1993–94*. INAS-rapport 96:1. Oslo: Institutt for sosialforskning
- Elstad, J.I. (1998), *Funksjonshemmede og psykisk helse. En analyse av Statistisk sentralbyrås Helseundersøkelser*. Rapport 3/98. Oslo: NOVA
- Elster, Jon (1989), *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press
- Engelstad, Fredrik, red. (1994), *Levekår og fordelingsproblemer*. ISF-rapport 94:17. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Engelstad, Fredrik (1994), «Levekårsforskning i Norge». I: Engelstad, red., *Levekår og fordelingsproblemer*. ISF-rapport 94:17. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Erikson, Robert (1993), «Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare research». I: Nussbaum, Martha og Amartya Sen, red., *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press
- Eurostat (1996), *European Community Household Panel (ECHP): Volume 1 – Survey methodology and implementation*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Eurostat (1998), *The EC Household Panel Newsletter, 1/1998*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Friestad, C. (1999), *Å leve med kronisk sykdom*. Oslo: Fafo

- Føllesdal, A. (1994), Velferd, ressurser eller muligheter? Grunntrekk i normative teorier om fordeling: Hvilke krav stiller de til måling av levekår? Innlegg på seminar om levekår og fordelingsproblemer. Oslo: ISF
- Gogstad, A. og O.G. Aasland (1998), «Helse og levekår hos eldre generelt og eldre leger spesielt.» *Tidsskrift Norsk Lægeforening*, 118: 46-8
- Goodin, Robert E., Bruce Headey, Ruud Muffels og Henk-Jan Dirven (1999), *The Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hagen, Kåre (1998), Ti utfordringer for norsk forskning om levekår og ulikhet. Innlegg for Programstyret i Velferd og Samfunn, Lysebu, 3. mars
- Hagen, Kåre, Anne Britt Djuve og Pernille Vogt (1994), *Oslo: den delte byen?* Fafo-rapport nr. 161. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Hegna, K. mfl (1999), *Levekår og livskvalitet blant lesbiske kvinner og homofile menn*. Rapport 1/99. Oslo: NOVA
- Hofoss D. og E. Nord (1997), «Norske leger – velstående og velansette, men ikke spesielt lykkelige.» *Tidsskr Nor Lægeforen*, 117: 3476–3481
- Holte, Hilde H. (1995), *Langtidsarbeidsløse levekår 1991*. Statistisk sentralbyrå, rapport nr. 95/6. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Iversen, G. mfl (1987), «Levekår i Norge: Ulikhet, stabilitet og helhet.» *Tidsskrift for samfunnsforskning* 28:229–245
- Jensen, An-Magritt (1993), *Barns levekår i 1980-åra*. NIBR-notat 1993:111. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning
- Johannessen, Asbjørn (1995), *Arbeidsmarginalisering og levekår: sammenhengen mellom tilknytning til arbeidsmarkedet og økonomiske og materielle levekår*. Ø.K.S.-rapport 95:4. Oslo: Høgskolen i Oslo, Avdeling for økonomi-, kommunal- og sosialfag
- Kjeldstad, Randi (1998), *Enslige forsørgere: Forsørgelse og levekår før og etter overgang til ny livsfase*, *Sosiale og økonomiske studier* 100. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Longva, Svein (1995), *Social indicators and the measurement of living conditions*. Reprints Statistisk sentralbyrå 75/1995. Reprint from Statistical Journal of the United Nations, Vol. 11, no. 4 1994, Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Lian, Jon Are, Bernard Enjolras og Ivar Lødemel (1999), *Fattigdom og sosial eksklusjon i et komparativt perspektiv*. Fafo-notat under publisering. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Lyngstad, Jan og Kari-Mette Roalsø (1997), *Langtidsarbeidslediges inntekter og økonomiske levekår*. Rapport 97/13. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Mastekaasa, Arne, Torbjørn Moum, Siri Næss og Tom Sørensen (1988), *Livskvalitetsforskning*. ISF-rapport 88: 6. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Moum, T. (1992), *Quality of life and health in the general population*. Department of Behavioural Sciences in Medicine. Oslo: University of Oslo

- NOU (1976:28), *Levekårsundersøkelsen*. Oslo: Universitetsforlaget
- NOU (1993:17), *Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?* Oslo: Statens forvaltningstjeneste
- NOS (1982), *Levekårsundersøkelsen 1980*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- NOS (1985), *Levekårsundersøkelsen 1983*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- NOS (1988), *Levekårsundersøkelsen 1987*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- NOS (1992), *Levekårsundersøkelsen 1991* Oslo: Statistisk sentralbyrå
- NOS (1996), *Levekårsundersøkelsen 1995*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Mayer, K.U. og N.B. Tuma (1990), «An overview. I: Mayer og Tuma, red., *Event history analysis in life course research*. Madison: The University of Wisconsin Press
- Rawls, J. (1982), «Social unity and primary goods». I: Sen A.K og Williams, red., *Utilitarianism and beyond*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Ringen, Stein (1981), *Hvor går velferdsstaten? Fordelingspolitikkenes opprinnelse og fremtid*. Oslo: Gyldendal
- Ringen, Stein (1994), «Levekår i Norge.» *Tidsskrift for samfunnsforskning* 35, 1:126–131
- Ringen, Stein (1995), «Well-being, Measurement, and Preferences.» *Acta Sociologica* 38: 3–15
- Roalsø, K.M. og D. Ellingsen (1998), «Ungdoms levekår: Utelukkelse, utsettelse, og uforpliktende relasjoner. I: *Sosialt Utsyn 1998*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Roos, J.P. (1987), «Velfærdsforskningen, den livshistoriske analysen och levnadssettet». I: Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning (RSF), *Levekårsforskning: Konferanse-rapport*. Helse-, miljø- og levekårsforskning, rapport nr. 3, Oslo: Norges allmennvitenskapelige forskningsråd
- Rødseth, Tor (1977), *Inntektsfordelingen i Norge*. NOU 1977: 44. Oslo: Universitetsforlaget
- Sen, A.K. (1982), *Choice, welfare and measurement*. Mass: MIT Press
- Sen, A.K. (1992), «Functionings and capability». I: Sen, A.K., *Inequality reexamined*. Oxford: Clarendon Press
- SSB (1996), *Mot et nytt system for undersøkelser av levekår. Innstilling fra en prosjektgruppe*. Statistisk sentralbyrå Notat 96/4. Avdeling for personstatistikk/Seksjon for demografi og levekårsforskning. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- SSB (1993), *Sosialt utsyn 1993*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- SSB (1998), *Sosialt utsyn 1998*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Sæbø, G. (1993), *Som folk flest? En beskrivelse av levekårsforskjeller mellom sosialklienter og totalbefolkning*. INAS-notat nr. 4. Oslo: INAS
- Sæbø, G. og E. Øverbye (1994), «Når det beste blir det godes fiende: Et forsvar for bruk av «naive» indekser i levekårsforskningen.» *Sosiologisk tidsskrift*, 3: 205–222

- Søbye, Pål Espen og Kristine Nergaard (1989), *Inntekt og levekår blant kunstnere 1986*. Fafo rapport nr. 086. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Thrane, Christer (1997), «Norsk Monitors segmenteringsprosjekt: Et alternativ til sosio-økonomisk segmentering?» *Sosiologisk tidsskrift* 5, 217–234
- Titmuss, R. (1958), *Essays on the welfare state*. London: Allen and Unwin
- Vassenden, K, red. (1997), *Innvandrere i Norge. Hvem er de, hva gjør de og hvordan lever de?* Statistiske analyser 20. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Wagner, Gert, Richard V. Burkhauser og Friedrike Behringer (1993), «The English language public use file of the German Socio-Economic panel.» *Journal of Human Resources*, 28: 429–33
- Wetlesen, J. (1972), *Praktisk argumentasjon. Etske avgjørelses- og begrunnelsesmetoder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aaberge, Rolf et al. (1996), *Income inequality and income mobility in the Scandinavian countries compared to the United States*. Discussion paper no. 168. Oslo: Statistics Norway, Research Department
- Aasland, O.G. (1997) «Legers arbeidsmiljø i sykehus og i helsetjenesten for øvrig». I: Guldvog, B., red., *Helsepersonellens arbeidsmiljø og jobbtilfredshet*. HELTEF, 68–84

Annen relevant litteratur

- Andersen, Arne S., Jan Erik Kristiansen, Odd Skarstad og Hans Petter Wilse (1980), *Inntektsfordeling og levekår*. Samfunnsøkonomiske studier nr. 46. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Andersen, Arne S., Jon Epland, Randi Kjelstad og Jan Lyngstad (1995), *Husholdningenes økonomi. 1980-tallet: Fra vekst til innstramning*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Arneberg, Marie (1997), *Living Conditions Among Palestinian Refugees and Displaced in Jordan*. Fafo-rapport nr. 237. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Bojer, Hilde (1990), *Inntekt og ulikhet*. Serien for studenter, Sosialøkonomisk institutt nr. 21. Oslo: Sosialøkonomisk institutt, Universitetet i Oslo
- Borgen, Svein Ole, Jens B. Grøgaard og Roger Jøsevold (1985), *Arbeidsledighet og levekår i Rana-samfunnet*. Fafo-rapport nr. 52. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Borgen, Svein Ole og Jens B. Grøgaard (1986), *Rana i arbeid (II) Omstilling og levekår*. Fafo-rapport nr. 55. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Bye, Torstein og Tor Eivind Høyland (1981), *Inntektsbegreper – inntektsfordeling*. Rapporter fra Statistisk sentralbyrå 81/31. Oslo: Statistisk sentralbyrå

- Erikson R. og Rune Åberg, red., *Välfärd i förändring: levnadsvillkor i Sverige 1968–1981*. (Rapport ... från 1980 års [i.e. 1981 års] levnadsnivåprojekt/Institutet för social forskning ; 5) Stockholm]: Prisma, 1984
- Erikson, Robert og Hannu Uusitalo (1987), «The Scandinavian Approach to Welfare Research». I: Erikson, Robert, Erik Jørgen Hansen, Stein Ringen og Hannu Uusitalo, eds., *The Scandinavian Model. Welfare States and Welfare Research*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Grøgaard, J.B., ed. (1996), *Estonia in the Grip of Change The NORBALT Living Conditions Project- Fafo-rapport nr. 190*. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Halvorsen, Knut (1995), *Virker velferdsstaten?: Arbeidsmarginalisering og levekår: sluttrapport*. Ø.K.S.-rapport 95:5, Oslo: Høgskolen i Oslo, Avdeling for økonomi-, kommunal- og sosialfag
- Hansen, Erik (1993), *Living conditions on the Kola peninsula*, Fafo-rapport nr. 155. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Hansen, Erik (1996), *Coping with it: St. Petersburg and Kaliningrad Facing Reform The NORBALT Living Conditions Project*. Fafo-rapport nr. 201. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Hanssen-Bauer, Jon, Jon Pedersen and Åge A. Tiltnes, eds. (1998), *Jordanian Society Living Conditions in the Hashemite Kingdom of Jordan*. Fafo-rapport nr. 253. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Headey, Bruce, Robert E. Goodin, Ruud Muffels og Henk-Jan Dirven (1997), «Welfare Over Time: Three Worlds of Welfare Capitalism in Panel Perspective.» *Journal of Public Policy*, 17, 3:329–359
- Heiberg, Marianne og Geir Øvensesen et.al. (1993), *Palestinian Society in Gaza, West Bank and Arab Jerusalem. A Survey of Living Conditions*. Fafo-rapport nr. 151. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Hernes, Gudmund, Knud Knudsen (1991), *Lithuania Living Conditions. A Sociological Study*. Fafo-rapport nr. 129. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Johansson, S. (1993), *Om begrepp och metodproblem i välfärdsforskningen*. Et notat av 2.12.93 til NOU 93:17, Levekår i Norge
- Knudsen, Knud (1996), *Lithuania in a Period of Transition The NORBALT Living Conditions Project*. Fafo-rapport nr. 186. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Kolberg, Jon Eivind, ed. (1992), *The Study of Welfare States Regimes*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, Inc.
- Lødemel, Ivar og Jardar E. Flaa (1993), *Sosial puls. Myter og fakta om velferd*. Fafo-rapport nr. 156. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Lyngstad, Jan (1992), *Økonomiske levekår for barnefamilier og eldre 1970–1986*. Rapport 92/11. Oslo: Statistisk sentralbyrå

- OECD (1986), *Living conditions in OECD countries: a compendium of social indicators. Social policy studies 3*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development
- Rommetveit, Astrid (1997), *Levekårsundersøkelser 1981/1983/1987/1991/1995. Dokumentasjon og frekvensoversikter*. NSD-rapport nr. 110, Bergen: Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste
- Seim, Sissel og Ole K. Hjemdal (1992), *Den som intet har: livskvalitet og levekår blant klienter med langvarig kontakt med sosialkontoret Oslo*. NKSH-rapport 92:6. Oslo: Norges kommunal- og sosialhøgskole
- Strøm, Steinar, Tom Wennemo og Rolf Aaberge (1993), *Inntektsulikhet i Norge 1973–1990*. Rapport 93/17. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Sørli, Kjetil (1991), *Bosetting og levekår: en drøfting av rammer, muligheter og perspektiver*. NIBR-notat 1991:137. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning
- Uusitalo, Hannu (1975), *Income and Welfare. A Study of Income as a Component of Welfare in the Scandinavian Countries in the 1970s*. Research Report No. 8 1975. Research Group for Comparative Sociology. University of Helsinki
- Vogel, Joacim (1990), *Leva i Norden. Levnadsnivå och ojämlikhet vid slutet av 80-tallet*. Nordisk statistisk skriftserie 54. København: Nordiska Statistiska Sekretariatet
- Øvensen, Geir (1994), *Responding to change Trends in Palestinian household economy*. Fafo-rapport nr. 166. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo
- Aaberge, Rolf og Tom Wennemoe (1988), *Inntektsulikhet i Norge 1973–1985*. Rapporter fra Statistisk sentralbyrå 88/15. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Aaberge, Rolf og Tom Wennemoe (1993), *Inntektsulikhet og inntektsmobilitet i Norge 1986–1990*, SSB: Sosiale og økonomiske studier 82, Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Aasland, Aadne, Knud Knudsen, Dagmar Kutsar and Ilze Trapenciere, eds. (1997), *The Baltic Countries Revisited: Living Conditions and Comparative Challenges The Norbalt Living Conditions Project*. Fafo rapport nr. 230. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo

Mot tredje generasjons levekårsforskning: livsløp, inntekt og levekår

Forskningstiftelsen Fafo
Borggata 2B/Postboks 2947 Tøyen
N-0608 Oslo
<http://www.fafo.no>

Fafo-notat 2000:1
Bestillingsnummer 634